

Cilt X

1951-53

TÜRKİYAT MECMUASI

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ENSTİTUSU
TARAFINDAN ÇIKARILIR

Müessis :

Ord. Prof. Dr. M. Fuad Köprülü

Müdür :

Prof. M. Cavid Baysun

İSTANBUL, OSMAN YALÇIN MATBAASI

1953

TÜRK ŞİVELERİNİN TASNİFİ

R. Rahmeti Arat

I. GİRİŞ	s. 62—64
II. TÜRK ŞİVELERİNİN TASNİFİ TECRÜBELERİ	s. 65—124
1. Adelung, J. Ch. (1806)	s. 65
2. Adelung, Fr.	s. 65
3. Klaproth, H. J. (1823)	s. 68
4. Balbi, A. (1826)	s. 69
5. Palmblad, W. Fr. (1827)	s. 70
6. Hammer, J. (1836)	s. 72
7. Berezin, I. N. (1849)	s. 73
8. Radloff, W. (1883)	s. 75
9. Vámbéry, H. (1885)	s. 88
10. Katanov, N. F. (1894)	s. 90
11. Aristov, N. A. (1896)	s. 92
12. Cahun, L. (1896)	s. 93
13. Korş, F. E. (1910)	s. 94
14. Ramstedt, G. J. (1917)	s. 96
15. Németh, J. (1917)	s. 97
16. Bogoroditskiy, V. A. (1922)	s. 102
17. Samoyloviç, A. (1922)	s. 97
18. Bogoroditskiy, V. A. (1934)	s. 102
19. Ligeti, L. [Bárezi, G.] (1941)	s. 105
20. Räsänen, M. (1949)	s. 106
21. Baskakov, N. A. (1952)	s. 110
III. TÜRK ŞİVELERİNİN TASNİFİ TECRÜBELERİNDEN ÇIKAN NETİCELER.	s. 124—133
1. Tasnifin esâsını teşkil eden ses husûsiyetleri	s. 124
2. Şivelerin adlandırılması	s. 125
3. Şive gurupları	s. 126
4. Yakut ve Çuvaş lehceleri	s. 128
5. Tarihî şiveler ve yazı dili mâlzemesi	s. 128
6. Şive gurupları ve adlandırılması	s. 130
IV. TÜRK ŞİVELERİ TASNİFİNİN BUGÜNKÜ DURUMU	s. 133—138
1. Tasnifin esâsını teşkil eden dil husûsiyetleri ve şive gurupları	s. 133
2. Şive guruplarının adlandırılması	s. 135
3. Şive guruplarının tasnifi cedveli	s. 137

I.

G İ R İ Ş

Türk şivelerinin tasnifi meselesi türklük bilgisinin birbirine girift meselelerinden yalnız birini teşkil eder. Türklerde âile birliğini, âilelerin birleşmesinden husûle gelen soy birliğini, soyları içine alan boy birliğini ve nihâyet boyların topluluğu olan kavim birliklerini meydana getiren esâs unsurların tesbiti ve bu birlikler ile bu birliklerin birbirleri ile olan münâsebetlerinin türk tarihi içindeki inkişâflarının tâkibi bugünün başlıca meselelerinden biridir. Türk dili, türk edebiyatı, türk tarihi ve umûmiyetle türk kültürünün bir çok meseleleri bu hususların aydınlanması ile yakından ilgili bulunmaktadır. Sibirya kavimlerinin bir kısmı ile son zamanlara kadar göçebe hayat tarzını bir dereceye kadar muhâfaza etmiş olan türk kavimlerinde müşâhede edilen kavmî birlikler hakkında bâzı araştırmalar yapılmış olmakla berâber, bunlar daha çok basit birer tavsiftan ibâret kalmıştır. Bugün gerek bu birlikler arasındaki münâsebetler, gerek bu birliklerin inkişâfları hakkında kâfi mâlûmata sâhip bulunmuyoruz. Bâzı türk kavimlerinin yabancı te'siri altında kalmış türk kavmi veya türkleşmiş yabancı kavim gibi telâkkîsinin bugün bile münâkaşa mevzuu olması, bu husustaki bilgilerimiz hakkında bize bir fikir verebilir. Bu mesele ile yakından ilgilenmesi icâp eden asıl türk muhitine gelince, itiraf etmeliyiz ki, bu meselelerde en umûmî bilgilerde bile pek büyük açıklıklar mevcuttur ve bu sâhada araştırmalar yapmakla mükellef enstitülere henüz sâhip bulunmadığımız göre, bu açıklıkların kısa bir zamanda doldurulması da pek mümkün görünmemektedir.

Ayrı-ayrı şahıslar gibi, ictimâî bünyeler de tabi'î bir inkişâf yolu tâkip etmektedir. Bu inkişâfın asıl âmili ictimâî birliklerin kendi içlerindeki şartlar olmakla berâber, burada dışarıdan gelen te'sirlerin de, bir dereceye kadar, ehemmiyeti vardır. Türk milleti gibi, faâliyetini bir kaç kıt'a üzerine yayan milletlerde bu karşılıklı münâsebetlerin te'siri, tabiatıyla, daha büyük olacaktır.

Kavmî birliğin esâsını teşkil eden unsurlardan biri de dildir. Onun için, türk lehce, şive ve ağızları bahis mevzuu olurken, kavmî birlik meselesi ile karşılaştırılması ve bâzı hususların bu birliklere göre izaha çalışılması tabi'î görülmelidir. Fakat unutulmamalıdır ki, şivelerin tasnifi

gibi, müşahhas bir mevzûda bile yalnız kavmî münâsebetle işâret etmek kâfi gelmez; bu tarzda bir izah yoluna girilince, bütün bir millî bünye ve bunun tarihî inkişâfı göz önünde bulundurulmalıdır. Bütün bu meselelerin karşılıklı münâsebetleri ve tarihî seyri tesbit edilinceye kadar, bu mevzûların hiç biri kendi başına tam olarak halledilemez ve elde edilen neticeler de ancak bu sâhadaki araştırmaların ilerlemesi nisbetinde bir kıymet ifâde edebilir.

Bu umûmî esâsları türk şivelerinin tasnifine tatbik etmek istersek, yapılması lâzım gelen işler şöyle hulâsa edilebilir. Türk şivelerinin esâslı ve ilmî bir tasnifinin yapılabilmesi için, 1. türk şiveleri, dil bilgisi bakımından, daha ince bir tetkike tâbî tutularak, muhtelif şive husûsiyetlerinin daha yakından tesbit edilmiş olması; 2. bu husûsiyetler kendi aralarında mukayese edilmek suretiyle, şiveler arasındaki münâsebetlerin tâyin edilmiş olması; 3. şivelerde görülen farklı husûsiyetlerin kavimlerin kendi bünyelerine veya kavmî karışmalara âit olup-olmadığını anlamak için, bu şiveleri konuşan kavimlerin tarihi ile etnolojik teşekküllerinin araştırılmış ve 4. her şivenin mevcut en eski ve en yeni dil mâlzemesi mukayese edilerek, şivelerin husûsî tekâmül temâyüllerinin, hiç değilse ana hatları ile, tebârüz ettirilmiş bulunması icâp eder. Bu şartlar yerine getirilinceye kadar, türk şivelerinin tasnifi türk dil bilgisinin dâimâ göz önünde bulundurulacağı bir mesele olarak kalmakta devam edecek ve yapılacak tecrübelerin neticeleri de araştırmaların umûmî gelişmesine bağlı kalacaktır.

Türk şivelerinin tasnif tecrübelerinden, toplu olarak, ilk bahseden İ. N. Berezin olmuştur (1848; bk. nr. 7). Son zamanlarda B. Çobanzâde (*Türk-Tatar dialektolojisi*, Giriş, Bakû, 1927) de aynı mevzû üzerinde durmuştur. Türk dili ve edebiyatı sâhasında umûmî alâkanın derinleşmesi ve genişlemesi için çok istifâdeli eserler vermiş olan bu müellif, kendisi bir tasnif ortaya koymamış olmakla berâber, daha önce yapılmış olan belli-başlı tasnifleri esâslı bir tahlile tâbî tutmuştur. 1926'da Bakû'da toplanan türkoloji kongresinde, türk şiveleri arasındaki münâsebetlere dâir bir tebliğde bulunmuş olan Çobanzâde, türk şive araştırmaları ile ilgili çalışmalara temâsla, bu tetkiklerin müstakil olarak ele alınmayıp, çok defa, diğer sâhaların aydınlatılmasında ve bir takım tarihî, iktisâdî ve siyâsî meselelerin hallinde yardımcı bir faâliyet gibi telâkkî edilmiş olduğunu, türkolog-filologların ayrı-ayrı şivelerin tetkikinden ileri gidemeyerek, mukayeseli araştırmalara geçmemiş bulduklarını, şivelerin tasnifinde de yalnız ses husûsiyetleri üzerinde durularak, tarihî husûsiyetlere ehemmiyet verilmemiş olmasından dolayı, muhtelif prensiplerin birbirine ka-

rıştırılmış bulunduğunu belirtmiş ve bu noktalara kongrenin dikkatini celbetmiştir (bk. *ayn. esr.* ve *Stenografiçeskiy otçet türkologiçeskoğo s'ezda*, Bakû, 1926, s. 100). Kongrede 1. her dil ve şivenin ayrı-ayrı tetkiki ve bunların dikkatli araştırmalara dayanan mufassal lûgat ve ilmî gramerlerinin hazırlanmasına, 2. türk dil ve şivelerinin mukayeseli grameri, mukayeseli iştikak lûgati ve tasnifi için zarûri olan hazırlıkların yapılmasına karar verilmiş (bk. *ayn. esr.*, s. 401) olmakla beraber, aradan uzun yıllar geçtiği hâlde, bu arzu hâlâ tahakkuk ettirilememiştir ve her vesile ile tekrar-tekrar hatırlatılmağa değer mühim bir mesele olarak ortada durmaktadır.

Burada türk şivelerinin tasnifi üzerinde şimdiye kadar yapılmış olan tecrübeler, mümkün olduğu kadar toplu bir hâlde, bir araya getirilmeğe çalışılmıştır. Okuyucular burada bir de İstanbul üniversitesinde tedrisatta kullanılmakta olan değişik tasnif şeklini bulacaklardır.

Bu yazıda önce şivelerin tasnifi ile yakından ilgili olan türk kavimleri ile türk yazı dilinin inkişâf devirlerine dâir kısımların da eklenmesi düşünölmüştü. Fakat yazı hacminin fazla büyümemesi için, bu mevzuların ayrıca ele alınması uygun görölmüştür.

Yazı matbaaya verildikten sonra, bu mevzû ile ilgili iki makale intışar etmiştir: N. A. Baskakov, *K voprosu o klassifikatsii türkskiğ yazıkov* („Türk dillerinin tasnifi meselesine dâir“; *Izvest. Akad. Nauk SSSR, otd. Litareturı i yazıkı*, 1952, XI, 2, s. 121—134) ve S. E. Malov, *Drevnie i novie türkskie yazıkı* („Eski ve yeni türk dilleri“; *ayn. esr.*, s. 135—143). Bunlardan birincisi — eski ve yeni, bütün türk dil ve şivelerini, daha doğrusu mevcut bütün dil mâlzemesini bir tasnif çerçevesi içine yerleştirme tecrübesidir; ikincisi — türk dil ve şivelerinde eskilik ve yenilik meselesinin tâyini husûsunda bâzi esâslar üzerinde durmakta ve bunları bu bakımdan guruplara ayırmaktadır. Baskakov'un makalesi, türk şivelerinin tasnifini de içine almış olduğundan, baskı müşkilâtına rağmen, tasnif tecrübeleri sırasına alınmış, fakat meticeler kısmında istifâdeye imkân bulunamamıştır. şivelerden ziyâde türk yazı dili meselesi ile ilgili olan bu yazılara ilerde temâs edilecektir.

II.

TÜRK ŞİVELERİNİN TASNİFİ TECRÜBELERİ

1

ADELUNG, Johann Christoph
(1732 — 1806)

Mithridates, I, 1806.

2

ADELUNG, Friedrich
(1768 — 1843)

*Uebersicht aller bekannten Sprachen und ihrer
Dialecte*, s. 32—35.

Gerek bu iki müellifin ve gerek bunlardan sonra bu mevzû ile ilgilenmiş olan H. J. von Klaproth, A. Balbi, W. F. Palmblad ve J. von Hammer'in eserlerinden istifade etmek imkânı, maalesef, bulunamamış ve bunlar hakkındaki mâlûmat İ. N. Berezin'in *Recherches sur les dialectes musulmans. I. Système des dialectes turcs* (Kazan, 1848) adlı eserinden alınmıştır (krş. aş. nr.7). Berezin, bunlara dolayısı ile temâs etmiş olduğundan, türk şivelerinin tasnifi ile ilgili cedvelleri kendi eserine almış olmakla berâber, bu tasniflere esâs teşkil eden husûsiyetler üzerinde ayrıca durmamış ve ancak neticelelerini kısaca tenkitle iktifâ etmiştir.

Berezin'e göre, J. Ch. Adelung dünya dilleri sistemi ve şiveleri üzerinde dururken, gramer ve lugat husûsiyetlerini göz önünde bulundurmamak suretiyle, türk diline de temâs etmiş ve türk şivelerini bir tasnife tâbî tutmuştur. Bu mâlzeme daha sonra yeğeni F. Adelung tarafından ele alınmış ve ikmâline çalışılmıştır. Fakat burada da bir çok noktalar eksik kalmış ve şive guruplarındaki karışıklıklar önlenememiş (msl. çuvaşça, Tatar şiveleri arasında zikredilmesi lâzım geldiği hâlde, Sibiryâ türklere şiveleri arasına alınmıştır) ve bazı şiveler (msl. Azerî şivesi) tasnife idhâl edilmemiştir. Bu tasnifte yer alan şiveler, dil husûsiyetlerinden ziyâde, kavim isimlerine göre sıralanmış ve bundan dolayı tasnif de arzu edildiği kadar vâzih olmamıştır. Bunlara bir de bir çok matbuâ hatâlarını eklemek lâzımdır.

Tasnifte türk şiveleri şu şekilde sıralanmaktadır.

J. Ch. Adelung Her ikisinde müşterek F. Adelung

I. CENÛP TATARLARI VEYA TÜRKLER

1. Türkistanlılar
Kara-Kalpıklar
2. Türkmenler
 - a. Afşarlar a. Afşarlar (İran)
 - b. Begdeliler (Suriye)
 - c. Mutuali (Lübnan)
 - d. Uruklar (Anadolu)
 - e. Novarlar (Suriye)
3. Özbekler (eski Harzemliler)
 - a. Taşkentliler
 - b. Aral b. Arabes (!)
 - c. Belhliler
 - d. Hiveliler
4. Buhârâ
 - a. Büyük Buhârâ
 - b. Küçük Buhârâ
5. Karamanlılar c. Uygurlar
6. Osmanlılar, Türkler

II. ŞİMÂL TATARLARI, ASIL TATARLAR
(Çağatay, eski tatar şivesi)

A. Sâf Tatarlar

1. Nogay ve Kırım tatarları
 - a. Monkat a. Nogay
 - b. Kundurlar b. Monkat
 1. Bucık (Besarabya) c. Kundurlar
 2. Yedsan
 3. Yanboyluk
 4. Kuban
 - d. Mansurlar
 - e. Terek tatarları
 - f. Kırım tatarları,
Karaim yahudilerü
 - f. Basiyanlar
 - g. Kumuklar
 - h. Karaçay

- g. Dağıstan tatarları
- h. Şirvan tatarları
- i. Uytigur

- 2. Kumanlar
- 3. Kazan tatarları
- 4. Orenburg tatarları
- k. Kumanlar
- l. Kazan tatarları
- m. Orenburg tatarları

- 1. Ufa tatarları
- 2. Mişerler
- 3. Başkırtlar
- 4. Kara-Kalpıklar

- 5. Kırgız
- 6. Turan veya Sibirya tatarları
- n. Kırgız
- o. Nijenovgorod tatarları
- p. Turan veya Sibirya tatarları

Burutlar, büyük, orta ve küçük Ordalar

Burutlar, büyük Orda

- 1. Turalılar
- 2. Tobol tatarları
- 3. Taralılar
- 4. Tomsk tatarları
- 5. Obi tatarları
- 6. Barabalılar
- 7. Verhotur tatarları
- 8. Yekaterinburg
- 9. Çazlar
- 10. Zeuhtinliler
- 11. Yasaklılar

B. Moğul-Tatar ırkı

- 1. Krasnoyarsk tatarları
- 2. Kaçahlılar
- a. Krasnoyarsk tatarları
- b. Kuznetsk tatarları
- c. Kaçahlılar

Kuznetsk tatarları
Soyotlar

- 1. Soyotlar
- 2. Kangatlar

- 1. Tom havzası
- 2. Biy havzası
- 3. Kaça havzası

- 1. Kaçahlılar
- 2. Kızılılar
- 3. Kaydunlular
- 4. Sagaylar
- 5. Beltirler

3. Çulım tatarları
4. Teleütler

- d. Çulım tatarları
e. Teleütler, Telengütler
f. Kamasinliler, Karagaslar

1. Kistin tatarları
2. Tulibert tatarları
3. Abahlar
4. Verho-Tomsk tatarları
5. Birüsler
6. Sagan tatarları
7. Beltirler

5. Yakutlar
6. Çuvaşlar

- g. Turuhan tatarları
h. Yakutlar
i. Çuvaşlar

3

KLAPROTH, H. J. von
(1783—1835)

Asia polyglotta, Paris, 1823.

İ. N. Berezin'e göre (aş. bk.), Asya kavimlerinin tasnifi tecrübesini yapmış olan Klaproth eserinde 14 türk kavmi zikretmekte, fakat esere ilâve edilmiş olan atlasda 23 türk şivesine âit lugat mâlzemesi vermektedir. Müellif, şivelerden bahsederken, gramer şekillerine yer vermemiş, yalnız lugat araştırmaları ile iktifâ etmişdir. Çok defa telâffuzları bile hatâlı olan bu lugat mâlzemesi, şivelerin bâzı husûsiyetlerini göstermekle berâber, bunları birbirinden ayırt etmeğe kâfi gelmediğinden, bu müellif de türk şiveleri için bir tasnif sistemi vücûda getirememiştir.

Esere eklenmiş olan dil atlasında (s. XXVI—XXXIX) türk şiveleri şu şekilde sıralanmaktadır.

1. Uygur	9. Yenisey
2. Kazan	10. Kuznetsk
3. Başkırt	11. Baraba
4. Mişer	12. Karğaz
5. Nogay	13. Teleüt
6. Tobolsk	14. Yakut
7. Çaz	15. Kırgız
8. Çulım	16. Hive

17. Türkmen	20. Kızılbaş
18. Karaçay	21. Kazah
19. Kumık	22. Osmanlı
23. Çuvaş	

4

BALBI, Adriano
(1782 — 1848)

Atlas ethnographique du globe, Paris, 1826.

İ. N. Berezin'in, tasnifindeki esâslar hakkında izâhat vermemesine, şivelerin guruplara taksimini hatâlı ve mâlzeme bakımından pek tatminkâr bulmamasına rağmen, Balbi'nin, kendi devrine göre, oldukça istifâdeli bir tasnif yapmış olduğu anlaşılmaktadır.

A. Balbi türk şivelerini şu şekilde guruplandırmıştır.

I. TÜRK DİLİ

1. Uygur
2. Osmanlı
 - a. Rumeli
 - b. Anadolu
3. Çagatay
 - a. Özbekler
 - b. Aral veya Kongratlar
4. Kıpçak
 - a. Turalı tatarları
 - b. Çazlar
 - c. Başkırtlar
 - d. Mişerler
 - c. Kara-Kalpıklar
5. Türkmen
 - a. Türkistan türkmenleri
 - b. Kâbil türkmenleri
 - c. İran türkmenleri
 - d. Türkiye türkmenleri

1. Anadolu türkmenleri
2. Begdeliler
3. Novar
4. Uruklar, Yörük,
5. Mutualiler
- e. Rusya türkmenleri
6. Kafkas - Tunalılar
 - a. Basiyan
 1. Asıl Basiyanlar veya Balkar
 2. Karaçay
 3. Çerige veya Çegem
 - b. Nogay
 - c. Kumıklar
7. Kır g ı z
 - a. Burutlar
 - b. Kazak, Kaysak
 1. Büyük Orda
 2. Orta Orda
 3. Küçük Orda
8. Cenûbî Sibiryalılar
 - a. Çulım, Uranhat veya Tatal
 - b. Baraba, Barama veya Barabalılar
 - c. Kuznetsk veya Verho-Tomsk, Abalılar
 - d. Kaçlar, Kaşkalar veya Kaçalılar
 - e. Kanzaglar
 - f. Yarınar veya Yarınılılar
 - g. Yastalar veya Yastalılar
 - h. Bohtalar veya Bohtalılar
 - i. Tubalar, Tubalılar veya Kırğıstar
 - j. Beltirler
 - k. Soyonlar
 - l. Birüsler
 - m. Teleütler, Tölötler

II. YAKUT DİLİ

III. ÇUVAŞ DİLİ

5

PALMBLAD, Wilhelm Fredrik
(1788 — 1852)

Geographische und statistische Ephemeniden,
1827, XIX, 225—240.

İ. N. Berezin'e göre, daha geniş bir tasnif olmakla beraber, Adelung tasnifindeki hatâlar burada da mevcuttur. Uygur, Âzerî ve Kazan şiveleri ile yakutça unutulmuştur. Müellif tasnifinde dil husûsiyetlerine dayanacağı yerde, daha çok kavimlerin tasnifini yapmıştır.

Palmblad'ın tasnifinde türk kavimleri şöyle bir sıra tâkip etmektedir.

I. ASIL TÜRKLER

1. Osmanlılar
2. Türkmenler
3. Özbekler
4. Kara-Kalpaklar
5. Sibirya türklere (veya tatarları)
 - a. Turahlar
 - b. Tobolsk tatarları
 - c. Tura tatarları
 - d. Tomsk tatarları

II. KARIŞIK TÜRKLER

1. Nogaylar
 - a. Asıl Nogaylar
 1. Bucuk
 2. Kundur
 3. Kasbulat
 4. Naourous
 - b. Basiyanlar veya Kuca tatarları
 1. Karaçay
 2. Çerige
 3. Basiyanlar veya Balkarlar
 - c. Kumıklar
2. Başkırtlar

R. Rahmeti Arat

- a. Nogay
- b. Sibiryâ başkırtları
- c. Kazan başkırtları
- d. Osa başkırtları

3. Mişerler

4. Kırgızlar

- a. Büyük Orda
- b. Orta Orda
- c. Küçük Orda

4. Çolımlılar

III. TÜRKÇE KONUŞAN, FAKAT TÜRK ASLINDAN OLMAYAN KAVİMLER

- 1. Tubalar
- 2. Teleütler
- 3. Barabalılar
- 4. Çuvaşlar
- 5. Kuznetskililer, Abalılar
- 6. Kaçalılar
- 7. Yarınar veya Carınar
- 8. Bohtolar
- 9. Kaydınar
- 10. Beltirler
- 11. Sayanlar
- 12. Birüsler

6

HAMMER, Joseph, von
(1774—1856)

- I. *Bibliotheca italiana*, 1825 (Decembra), s. 364—365;
- II. *Wiener Jahrbücher der Literatur*, 1827, XXXVIII, s. 16—17; III. *ayn. esr.*, 1836, LXXVI, s. 189—191.

Muhtelif vesilelerle bu meseleye temâs etmiş olan müellif, aşağıdaki sıradan da anlaşılacağı gibi, gittikçe derinleşmiş ve İ. N. Berezin'e göre, bütün kusurlarına rağmen, diğerlerine nisbetle daha vâzih bir sistem vücûda getirmiştir. Şive guruplarının karışık olması, bâzı şive

guruplarında daha küçük zümreler zikredildiği hâlde, Sibiryâ şivelerinin gösterilmemesi, Âzerî şivesi ile, istifâde ettiği mâlzemeye rağmen, komancayı tasnife almaması ve kırgızcanın ayrı bir gurup hâlinde alınmış bulunması, tasnifin başlıca kusurlarını teşkil eder.

Hammer'in gittikçe inkişâf eden tasnifi şu gurupları ihtivâ etmektedir.

I. (1825)

1. Çağatay
2. Türkistan
3. Kıpçak
4. Kırgız

II. (1827)

1. Uygur
2. Özbek
3. Türkmen
4. Kıpçak
5. Nogay
6. Osmanlı
7. Dağıstan
8. Sibiryâ
9. Kırgız

III. (1836)

A. Kıpçak

1. Kırım
2. Kazan
3. Astırhan
4. Nogay

B. Büyük ve küçük Buhârâ

5. Uygur veya Çağatay
6. Özbek
7. Türkmen

C. Dağıstan

8. Dağıstan
9. Kaytak ve Kara-Kaytak
10. Kumuk ve Gazi-Kumuk
11. Kuvıç
12. Kara-Kalpak

R. Rahmeti Arat

D. Kırgız bozkırı

13. Kırgız

E. Sibirya

14. Çuvaş

15. Yakut

16. Başkırt

F. Anadolu

17. Osmanlı

G. Avrupa

18. Osmanlı, Rumeli

7

BEREZİN, İlya Nikolayaviç [E. Berezine]
(1819 — 1896)

Recherches sur les dialectes musulmans. I. Système des dialectes turcs (Kazan, 1848), 95 s. (Ayrı basım hâlinde çıkan bu eserin aynı isim altında intişar eden aslı için bk. *Uçentya zapiski izdav. imperatorskim kazanskim universitetom*, 1849, Kazan, 1848).

Önce Kazan ve sonra Petersburg üniversitelerinde profesörlük etmiş olan müellif, 1842—1845 yıllarında, Kazan üniversitesinin yardımı ile, şarkta yapmış olduğu ilmi araştırmalarda «müslüman şivelerini» (1. türk şiveleri sistemi, 2. yeni fars şivelerinin sistemi, 3. yeni arap şivelerinin sistemi ve 4. türk dili üzerinde araştırmalar) tetkik etmiştir. Müellifin yukarıdaki eseri bu tetkiklerden elde edilen neticelerin ilk kısmını teşkil etmektedir. Berezin eserinde, türk kavimleri arasında bizzat yapmış olduğu tetkiklerden başka, türkçe basma ve yazma eserler ile daha evvel yapılmış olan tasnif tecrübelerinden de istifade etmiştir (bk. 1. J. Ch. Adelung, 2. F. Adelung, 3. H. J. Klapproth, 4. A. Balbi, 5. W. F. Palmblad ve 6. J. v. Hammer; bu müelliflerin tasnifleri hakkındaki mâlûmat Berezin'in bu eserden alınmıştır).

Berezin'in eserinde, türk şiveleri üzerinde daha önce yapılmış olan tasnif tecrübeleri kısa bir tahlil ve tenkide tâbi tutulduktan sonra, kendisinin varmış olduğu neticeler hulâsa edilmektedir. Burada türk şiveleri, 1. en eski ve en yeni Çağatay veya şark, 2. Tatar veya şimâl ve 3. Türk veya garp olmak üzere, üç gurup içinde

toplanmakta ve bunları birbirinden ayıran başlıca husûsiyetlere işâret edildikten sonra, bu guruplara dâhil şivelerin husûsiyetleri üzerinde durulmaktadır.

I. ÇAĞATAY VEYA ŞARK GURUBU (TÜRKİSTAN)

Bu guruba dâhil türk şivelerini diğerlerinden ayıran başlıca husûsiyetler şunlardır : 1. *d-* yerine *t-* (*temir* «demir»), *-z* yerine *-s* (*bar-mas* «gitmez»), *b* ve *p* yerine *m* (*yazarmız—yazarbız* «yazarız») seslerinin bulunması; 2. hâl-i hâzır için *-ar*, *-er*, *-ur* *-ür*, *-ır*, *-ir* eklerinin kullanılması; 3. gramer şekillerinin daha âz olması ve kaideye daha az tâbî tutulması; 4. diğer guruplarınkinden farklı gramer şekillerine tesâdüf edilmesi ve 5. eski türkçe kelimelerin daha çok muhâfaza edilmiş olması.

Bu guruba şu şiveler dâhildir :

1. Uygur
2. Koman
3. Çağatay
4. Özbek
5. Türkmen (Türkistan)
6. Kazan (yazı dili)

II. TATAR VEYA ŞİMÂL GURUBU (KIPÇAK)

Edebî mahsûller bakımından daha fakir olmakla berâber, gramer şekilleri husûsunda Çağatay gurubundan pek geri kalmayan bu gurupta bilhassa şu husûsiyetler zikre değer : 1. *ya*, *u* ve *ne* seslerinin çokluğundan ileri gelen telâffuz tatlılığı; 2. bir çok seslerin değişik şekillerinin bulunması; 3. kâideye uymayan gramer şekillerinin mevcûdiyeti; 4. hâl-i hâzır için, muzârî *-r* yerine, *-a*, *-e* gerundium şeklinin kullanılması ve 5. diğer guruplarınkinden farklı gramer şekillerinin bulunması.

Bu guruba şu şiveler dâhildir :

1. Kırgız
2. Başkırt
3. Nogay
4. Kumık
5. Karaçay
6. Mişer
7. Sibiryâ

III. TÜRK VEYA GARP GURUBU

Edebî mahsûller bakımından çok zengin olan bu gurubun başlıca husûsiyetleri şunlardır: 1. telâffuzun lâtif, tatlı, doğru ve ünlü âhenginin tam olması; 2. gramer şekillerinin çok, kâideye uygun ve mazbut bulunması; 3. -r isim-fiil şeklinin hâl-i hâzır ve diğer zamanlar için kullanılması; 4. arapça ve farsça kelimelerin çokluğu ve eski şekillerin daha az muhâfaza edilmiş bulunması.

Bu guruba şu şiveler dâhildir:

1. Dağıstan
2. Azerbaycan
3. Kırım
4. Anadolu
5. Rumeli (İstanbul)

8

RADLOFF, Wilhelm
(1837 — 1918)

Phonetik der nördlichen Türksprachen, Leipzig, 1882 — 1883,
II, s. 280—291 (Cap. XVIII): *Classification der Türkdialecte
nach den phonetischen Erscheinungen.*

«Ses husûsiyetlerine göre, türk şivelerinin tasnifi» başlığından da anlaşıldığı gibi, Radloff tasnifinde, esâs olarak, ses husûsiyetlerini ele almakta ve bunları önce guruplara ve sonra bu guruplara dâhil şivelere göre sıralamaktadır. Türk şivelerinin mühim bir kısmını bizzat tetkik etmiş olan müellif eserinin bu kısmında ancak tasnif için mühim gördüğü husûsiyetleri bir araya getirmiştir. Muhtelif şivelerdeki seslerin durumu hakkında daha etraflı bir fikir edinmek için, eserin bütününün göz önünde bulundurulması zarûrîdir. Bu arada muhtelif şive ve şive guruplarına dâir verilen geniş mâlûmatın dahi aynen tekrarlanması, tasnif tecrübelerini bir araya toplamak gâyesini güden bir yazının hudutlarını asmakla berâber, şivelerin tasnifinde ses husûsiyetlerinin ehemmiyetinden dolayı, faydalı görülmüştür.

I. ŞARK ŞİVELERİ

Müsâvî haklara sâhip olan *a*, *e(ê)*, *o*, *u*, *ü*, *ı*, *i* ünlüleri, ağız boru-

sunun durumuna göre, her birinde dörder olmak üzere, art-damak ($a, o, ı, u$), ön-damak ($e, ö, i, ü$), diş ($a, ı, e, i$), dudak ($o, u, ö, ü$) ve bunun genişleme ve darlaşma derecelerine göre de geniş ($a, e, o, ö$) ve dar ($ı, i, u, ü$) ünlülere ayrılır (geniş—diş—art-damak— a , geniş—dudak—art-damak— o , geniş—diş—ön-damak— e , geniş—dudak—ön-damak— $ö$, dar—diş—art-damak— $ı$, dar—dudak—ön-damak— u , dar—diş—ön-damak— i , dar—dudak—ön-damak— $ü$). Ön-damak benzerliği ile şartlanmış olan muntazam ünlü sırası mevcuttur. Orta durumda bulunan tek ön-damak ünlüsü — i 'dir (msl. *attığa* < *atliğğa* «atlıya», *yığan* < *yığgan* «yığan»). Geniş—diş—art-damak o 'nun kendisinden sonra gelen dar ünlülere zayıf te'sir etmesine mukabil (msl. o 'dan sonra umûmiyetle $ı$, bâzan u), dudak—ön-damak ünlüsü olan $ö$, kendisinden sonraki dar ünlüyü kuvvetli te'siri altında bulundurur (msl. $ö$ 'den sonra dâimâ $ü$).

Başta ve sonda yalnız sadâsız ünsüzler (msl. *korot* < rus. *gorod* «şehir», *reyrem* < *beyrem* < *bayram* «bayram») ve ortada, ünlülér arasında, yalnız sadâlı patlayıcı sesler (msl. k yerine $ğ$, t yerine d , p yerine b , $ş$ yerine j ; $ç$ sesi, $t + ş$ telâffuz edildiğinden, sadâlaşmaz: *içip* «içip», *pıçak* «bıçak», *paça* < *paşa* < *pādişāh*) bulunur. Ünlü ile başlayan bir ek geldiği vakit, sondaki patlayıcı sadâsızlar dâimâ sadâlaşır (msl. *ot—odı* «ateşi», *at—adım* «atım», *sat—sadayn* «satayım»). Her ikisi de ünsüz olmak şartı ile, ortada sadâsız çift ses bulunabilir (msl. *açkan* «akan», *saқта-* < *saqla-* «saklamak», *oқtıñ* < *oқniñ* «okun»). Hece sonunda n , m , $ñ$ sesleri bulunduğu vakit, bunu tâkip eden hecenin başındaki p sesi m olur. Kalın ve ince l sesi bulunur.

1. Asıl Altay şiveleri

Geniş dudak ünlüleri o ve $ö$ her hecede bulunabilir; o dâimâ o 'dan sonra, $ö$ ise $ö$ 'den sonra gelir ve böylece geniş ünlülü ekler dört türlü değişikliğe ($a, e, o, ö$) tâbî tutulur. Diftonglardan ancak y -diftongu bulunur (msl. *uy* «sığır», *uyқта-* «uyumak»). Uzun ünlülerden \bar{a} , \bar{e} , \bar{i} sesleri aş.-yk. *aa*, *ee*, *ii* gibi telâffuz edilir (msl. *sāl* = *saal* < *sağal* < *sağal*, *қан* = *qaan* < *kağan*); uzun $ı$ bulunmaz ve bunun yerine \bar{i} kullanılır. Son hecenin hafif ünlüsü kendisinden sonraki art-dil sesi ile birleşirse, dâimâ uzun \bar{u} ve $\bar{ü}$ ünlüleri meydana gelir (msl. *attū* < *atlığ* «atlı», *ittiū* < *itliğ* «itli»). Mürekkep ön-dil sesi olan $ç$, sadâlı şekli bulunmadığı için, ortada, ünlüler arasında, sadâsız şeklini muhafaza eder (msl. *içip* «içip», *pıçak* «bıçak», *қойчу* «koyuncu»). Ortada, ön-damak ünlüleri arasında, art-dil seslerinden yalnız $ğ$ sesi bulunur. Patlayıcı ve basit sızıcı sesler, iki ünlü arasında sadâsız şekillerini muhafaza

ederlerse, ikizleşirler (*k̄k̄, kk, pp, tt, ss*; msl. *ekki* = *eki* «iki», *yetti* = *yeti* «yedi», *albassun* = *almasun* «almasın»). Sadâsız art-dil sızıcı *h* bulunmaz. Sadâlı *l, L, n* sesleri, sadâsız ünsüzlerden sonra —*t* ve diğer sadâlı ünsüzlerden (*m, n, l, ñ*) sonra —*d* olur. Çift ünsüzlerden *rl, rL* sesleri ortada değişmez (msl. *karlık-*, *karlū* < *karlıg* «karlı», *erlik* «şeytan», *erlū* < *ederlig* «eyerli»).

Ünsüzlerin durumu için bk. bir de 370 — 375.

a. Altay şivesi

Dudak ünlülerinin benzerliği çok kuvvetli olup, *ü* 'den sonra dâimâ *ö* gelir. Başta yarı-ünlü *y* — bulunur. Çift ünsüz *p̄k̄* ortada *k̄p̄* olur (msl. *ökp̄ö* < *öpk̄ö* «ciğer», *yak̄p̄ın* < *yap̄kan* «kapamış»).

Bk. bir de ünlüler için — 10 ve ünsüzler için — 178, 252, 407—409, 435.

b. Teleüt şivesi

Dudak ünlülerinin benzerliği daha zayıf olup, *ü* 'den sonra dâimâ *e* gelir. Başta *y* yerine *y'* (= *dy*) bulunur.

Bk. bir de ünlüler için — 5—9 ve ünsüzler için — 181, 252, 407—409, 435.

2. Baraba şivesi

Dudak ünlüleri benzerliği, Altay şivelerinkine nisbetle, daha zayıftır; *o* yalnız ilk hecede bulunur. *ö* ve *ü* ünlülerinin te'siri farklıdır. *y*-diftongdan başka, geniş *ua üe* (msl. *uaç* «üfak», *uat-* «kır-mak») ve dudak *eü* (msl. *teüdür-* < *tegdür-* «deydirmek», *teübe* «töbe») diftonglarına da rastlanır. Son hecenin hafif ünlüsü, son art-dil sesi ile birleşirse, asıl Altay şivelerinde olduğu gibi, dâimâ uzun *ū, ū* olur.

Ünsüzlerin baş, son ve ortadaki durumu Altay şivelerinde olduğu gibidir; fakat burada sonda sadâlı *z* sesi bulunur. Altay şivelerindeki *'g* yerine *g, ç* (= *t + ş*) yerine *ts* (başta ve sonda) ve *dz* (ortada ünlü ve sadâlılar arasında) geçer. Baraba şivesinin diğer bir husûsiyeti de canlı eklerin başındaki *l, n* seslerinin, kelime sonundaki sadâsız ünsüzlerden sonra bile, muhâfaza edilmesidir ve bu bakımdan şark şiveleri arasında ayrı bir yer işgâl etmektedir.

Bk. bir de ünlüler için — 11 ve ünsüzler için — 252, 415—416.

3. Şimâli Altay şiveleri

Dudak ünlülerinin benzerliği bakımından, Baraba şivesine benzer; *o* yalnız ilk hecede bulunur. *ö* ve *ü* ünlülerinin te'sir kuvveti farklıdır.

Kelime sonunda art-dil sesi *ğ* bulunur. Mürekkep ön-dil sesi olan *ç* 'nin, *ç* ve *c* olmak üzere, her iki şekli mevcuttur. Art-damak—burun sesi *ñ* ortada, çok defa, *ğ* sesi ile değişir (msl. Leb. *tügey* «çift-çift» = Alt. *tüñöy*), sadâlı *n*, *l* sesleri sadâsız ünsüzlerden sonra —*t*, burun sesi olan *n*'den sonra —*d* ve *ñ*, *m* seslerinden sonra —*n* olur; sadâlı *g*, *r*, *l* seslerinden sonra ise —değişmez.

a. Lebed şivesi

Altaycadaki mürekkep ön-dil sesinin burada, sadâlı ve sadâsız olmak üzere, her iki şekli mevcuttur: kelime başında, sonunda ve sadâsız ünsüzlerden sonra —*ç*; ortada ünlüler arasında ve sadâlı ünsüzlerden sonra —*c*. Altay şivesinde olduğu gibi, Lebed şivesinde de başta *y*- bulunur; fakat bu sesi tâkip eden ünlüden sonra *n*, *ñ*, *m* seslerinden biri bulunursa, bu *y* sesi dâima *n* (*ny*) sesine inkılâp eder (msl. *nañıl*- <*yañıl*- «yanılmak», *nañmur* <*yoñmur* «yağmur», *nañıs* <*yañıs* «yalnız», *nañ*- <*yan*- «geri gelmek, dönmek»).

Bk. bir de ünsüzler için — 179, 410—411, 436.

b. Şor şivesi

Başta ve sonda *ç* sesi yerine dâimâ *ş* ve ortada, Lebed şivesinde olduğu gibi, *c* bulunur. Kelime başında, Altay ve Teleüt şivelerindeki *y* ve *y'* sesleri yerine dâimâ *ç* kullanılır (*y*- yerine *n* ile telâffuz edilen sözler hâric; bu *n* sesi Lebed şivesindeki *n* sesine tekabül eder ve bunu tâkip eden burun sesinin kaybolduğu sözlerde de muhâfaza edilir). Bir çok kelimelerde ilk hece sonunda, Altay şivesindeki *y* yerine, *s* ve ortada, ünlüleri müteâkıp, *z* sesleri kullanılır (msl. *azaç* = *ayaç* «ayak», *qazın* = *qayın* «kayın», *pos* = *poy* «boy», *tos* = *toy* «doymak»).

Bk. bir de ünlüler için —11 ve ünsüzler için —182, 276, 410—411, 437.

4. Abakan şiveleri

Dudak ünlülerindeki benzerlik derecesi zayıf ve değişiktir; *o* yalnız ilk hecede ve *ö* yalnız ilk iki hecede bulunur (msl. *ora* «çukur, hendek», *ökpöde* «ciğerde», *ödös* «boğaz»; fakat aynı şahıs bunları *oro*, *ökpede* ve *ödes* şekillerinde de söyleyebilir). Abakan şivelerinin bir husûsiyetini de, diğer şivelerde rastlanmayan, uzun *ı*'nın mevcûdiyeti teşkil eder (msl. *kırı* <*kıriñi* «yanı, kenârı», *tulı* <*tuliñi* «örgüsü»).

Sadâlı ünsüzlerden önce, ortada ve sonda bir sadâlı *ğ* (= *g*) ve

eb («ev») kelimesinde de bir sadâlı *b* bulunur. Kelime başında *y* sesi yerine, Şor şivesinde olduğu gibi, *n* sesi geçer; bâzı kelimelerde ise, başta — *s* ve ortada, Şor şivesinde olduğu gibi, *z* sesi bulunur.

Bk. bir de ünlüler için — 12—14, ünsüzler için — 376.

III. ASIL ABAKAN ŞİVELERİ

İlk hecede *e* dâimâ çok kesin olarak telâffuz edilen *ê* sesine inkılâp eder, fakat bu değişme ünlülerin sıralanışına te'sir etmez.

1. Sagay şivesi

Kelime başında, Altay şivesindeki *y* yerine, Şor şivesinde olduğu gibi, dâimâ *ç* bulunur. Kelime başındaki *ç* ve *ş* sesleri yerine *s* sesi geçer. Ortada, ünlüler arasında, Altay şivesindeki *z* ve *j* yerine, *z* sesi kullanılır. Ortada, Altay şivesindeki *ç* yerine, dâima sadâlı *c* bulunur.

Bk. bir de ünsüzler için — 185, 377—379, 410—411, 437.

2. Koybal şivesi

Kelime başında, Altay şivesindeki *y* yerine, dâimâ *y'* (= *ty*); *s*, *ş* ve *ç* sesleri yerine — *s* ve *z*, *j* ve *c* sesleri yerine de — *z* kullanılır. *ks* ve *kç* guruplarındaki seslerin yerleri değişir (*sç* ve *pç*). Kelime başındaki *y* sesi, ilk ünlüyü *n* ve *ñ* sesleri tâkip ettiği vakit, *n* sesine inkılâp eder; ilk ünlüyü *m* sesi tâkip ederse, *m* olur (msl. *mumurtka* = Sag. *numurtka* «yumurta»).

Bk. bir de ünsüzler için — 186.

3. Kaça şivesi

Kelime başındaki ve sonundaki bütün sesler Koybal şivesinde olduğu gibidir. Koybal şivesinde ortada, Altay şivesindeki *ç* sesine tekabül eden *z* yerine, aslında önceki hecenin sonu ise — *z*, aslında sonraki hecenin başı ise — *j* (*dy*) sesi geçer. *sç* ve *pç* gurupları, çok defa, olduğu gibi muhâfaza edilir.

Bk. bir de ünsüzler için — 186.

4. Yüs ve Kızıl şivesi

Ünlülerin durumu şimâli Altay şivelerindekine benzer. Ortada, Altay şivesinde olduğu gibi, dâimâ *y* bulunur. Sonda, *z* ve *ş* sesleri

yerine, ekseriyâ *s* ve ortada *z* kullanılır. Altay şivesinde kelime başındaki *ç* sesi Kızıl şivesinde de mevcuttur; ortada, bunun yerine, *z*, *ç* ve *c* sesleri geçer; sonda ise, yalnız *ş* sesi kullanılır.

5. Küerik (Çolım) şivesi

Ünlüler ve ünlü âhengi bakımından, şimâlî Altay şivelerine yakın olup, geniş *ua* (*au*, *ō*, *ū* yerine) ve *üe* diftonglarına sık tesâdüf edilmesi bu şivenin bir husûsiyetini teşkil eder (msl. *ua* = *ū*, *au*, *ağu* «zehir», *uats* = *ōs*, *ōç*, *auç*, *avuç* «avuç», *suak* = *sōk*, *sūk* «soğuk»).

y ve *s*, *ş*, *z*, *j* sesleri Altay şivesinde olduğu gibidir. Altay şivesindeki mürekkep ünsüz *ç* sesi, Baraba şivesinde olduğu gibi, başta, sonda ve sadâsız ünsüzler yanında ortada —*ts* ve ortada, ünlüler arasında sadâlı ünsüzler önünde —*dz* olur. Sonda ve sadâlı ünsüzler önünde ortada —sadâlı *g* sesi bulunur. Bâzı kelimelerde ortada, Altay şivesindeki *y* sesi yerine —*z* kullanılır. Canlı eklerin başındaki *l*, *n* sesleri, sadâsız ünsüzlerden sonra —*t* ve sadâlı ünsüzlerden sonra —*d* olur; burun seslerinden sonra gelen *l* sesi ise —*n* sesine inkılâp eder.

Bk. bir de ünlüler için —11 ve ünsüzler için —180, 410—411, 437.

6. Soyon şivesi

Ünlüler ve dudak ünlüleri benzerliği şimâlî Altay şivelerinde olduğu gibidir. Uzun *ī* bulunur. Kökteki *i* sesi çok defa *ɪ* şeklindedir (msl. *it*, *it* «it», *pit* = *bit* «bit»).

Kelime başında üç art-damak sesine (*k̄*, *k*, *h*) rastlanır. Ön-dil seslerinden *s* sesi Altay şivesindeki *s* sesine ve *ş* ise —*ş* ve *ç* seslerine tekabül eder; ortada, bu sesler yerine, *z*, *j*, *j* sesleri geçer. Kelime başında, Altay şivesindeki *y* yerine, *j* bulunur ve çok defa *n* şeklinde görülür (msl. *numurtka* = *yumurtka* «yumurta», *nīt* = *yigit* «yigit»). İlk hecenin sonunda, Altay şivesindeki *y* ve Abakan şivelerindeki *z* ve *s* sesleri yerine, Soyon şivesinde *d* ve *t* seslerinin bulunması bu şivenin bir husûsiyetini teşkil eder. Önceki kelimenin sonundaki *p* ile sonraki kelimenin başındaki *k* seslerinin yer değiştirmesi yalnız Soyon şivesinde müşâhede edilen bir husûsiyettir (msl. *kirik-pep* < *kirip kēp* < *kirip kelip* «gire gelip», *kelik-körsö* < *kelip körsö* «gelip görse», *kēk-pörgöş* < *kēp körgöş* < *kelip körgeç* «gelip görünce»).

Bk. bir de ünlüler için —11 ve ünsüzler için —183, 253—254.

7. Karagas şivesi

Ünlüler ve kelime köklerinin sonundaki *d* ve *t* seslerinin durumu Soyon şivesinde olduğu gibidir. Ortada ünlüler arasında *s* ve *ş* seslerinin bulunması, *ķ* ve *ġ* sesleri yerine, sızıcı *h* ve ortada *b* yerine *f* sesinin geçmesi Karagas şivesinin dikkate değer hususiyetlerini teşkil eder.

Bk. bir de ünlüler için — 15, ünsüzler için — 184, 253—254.

8. Uygur şivesi

Ünlülerin durumu bilinmemektedir. Dudak ünlülerinin benzerliği Soyon şivesine yakındır.

Soyon ve Altay şivelerinde olduğu gibi, sadalı ve sadâsız ünsüzler burada da bulunur. Uygur şivesinde de, Soyon şivesindeki gibi, muayyen kelime köklerinin sonunda *t* veya *d* sesine tesâdüf edilir. Canlı eklerin başındaki *l* ve *n* sesleri, ünsüz ile biten köklerin sonunda, değişmez.

Bk. bir de ünsüzler için — 187.

II. GARP ŞİVELERİ

i sesi, ön-damak *i* ve art-damak *ı* olmak üzere, iki ünlü hâlinde bulunur; uzun *î* orta durumdadır.

Kelime başında hemen-hemen yalnız sadâsız art-dil sesleri *ķ*, *k* ile umûmiyetle ön-dil sesi *t* ve bâzan da, nâdir olarak, sadalı *d* bulunur; diğer taraftan sadalı dudak sesi *b* umûmî olup, nâdir olarak sadâsız *p* sesine de tesâdüf edilir. Kelime sonunda yalnız sadâsız patlayıcı sesler bulunur. Art-dil ve dudak sesleri ortada dâimâ yumuşatılır; kelime sonundaki *t* sesi ortada da sadâsız şeklini muhâfaza eder. Kalın ve ince olmak üzere, iki *l* sesi mevcuttur. Kelime başında, ortasında ve sonunda *s*, *z* ve *ş* sesleri bulunabilir.

1. Kırgız şiveleri

Şark şivelerinde olduğu gibi, bu şivelerde de sekiz aslı ünlü mevcuttur. İlk hecedeki *e* sesi, Abakan şivelerindeki gibi, *ê* olur. Ünlü sırası çok muntazam bir sıraya tâbidir. *ö* sesi bütün hecelerde bulunabilir; *ü* sesinden sonra — *ü* ve *ö*, *ö* sesinden sonra — *ö* ve *ü* bulunur. Dudak—art-damak ünlüleri olan *o* ve *u* seslerinden sonra dâimâ *u* sesi gelir.

Sadâlı ünsüzlerden *n*, *l* sesleri, sadâsız ünsüzlerden sonra dâimâ *t* ve sadâlı ünsüzlerden sonra ise, *d* olur. Sonda sadâlı ünsüzlerden ancak *z* ve *j* sesleri bulunabilir. Birleşme yolu ile, kelime ortasında sadâlı çift ünsüzlerden *zg*, *zğ*, *zd* ve *zb* sesleri vücûda gelebilir; bitişik terkiplerde *bd* seslerine de tesâdüf edilir. Canlı eklerin başında *p* (ünsüzlerden sonra) ve *m* (ünlülerden sonra) sesleri değişik kullanılır.

Bk. bir de ünsüzler için — 412—413, 438.

a. Kara-Kırgız şivesi

o sesi her hecede bulunabilir (Altay şivelerinde olduğu gibi). *k* sondaki art-dil sesi son geniş ünlü ile — *ō*, *ō̄* ve dar ünlü ile — *ū*, *ū̄* şeklinde birleşir; bu şekilde vücûda gelen *ō* ve *ō̄* seslerinin dudak benzerlikleri yoktur. Altay şivesinde olduğu gibi, burada da mürekkep-ç sesi bulunur. Kelime başında *y* sesi mevcuttur.

Bk. bir de ünlüler için — 16 ve ünsüzler için — 176,255,315, 386—388.

b. Kazak-Kırgız şivesi

Geniş dudak—art-damak ünlüsü olan *o* ancak ilk hecede bulunabilir (*bolğanda* = Kara-Kırgız *bolğondo* «olunca, olduğu vakit», *konak* = Kara-Kırgız *konok* «konak»). Geniş diftonglardan *ua*, *üö*, *ia*, *ie* ve dudak diftonglarından *au*, *eü*, *ou*, *öü* diftongları bulunur. Kara-Kırgız şivesindeki *ş* sesi burada *s*-sesine ve *ç* sesi ise, *ş* sesine inkılâp eder; kelime başındaki *y* sesi yerine, burada *c* bulunur.

Bk. bir de ünlüler için — 17 ve ünsüzler için — 175, 255, 315, 382—385.

c. Kara-Kalpak şivesi

Henüz iyice araştırılmamıştır.

2. İrtiş şiveleri

İrtiş şiveleri ünlüler bakımından umûmiyetle şimâlî Altay şivelerinininkinin aynıdır; dudak benzerliği değişik olup, *o* ancak ilk hecede bulunur. Burada kökteki ünlüler değişmesinin bir çok izlerine tesâdüf edilir (*e* > *i*, *o* > *u*, *ö* > *ü*, *i* > *ı*).

Kelime başında *y* sesinin durumu Altay şivesine benzer. Altay şivesindeki *ç* sesi çok defa *ts* olur ve iki ünlü arasında da sadâsız şeklini muhâfaza eder. Sonda yalnız sadâsız ön-dil sızıcı *s* ve

ş bulunabilir. Ünsüzlerden *h, h, c* seslerine ancak yabancı kelimelerde tesâdüf edilir. Sadâli ünsüzlerden *l* ve *n* sesleri, her durumda, muhâfaza edilir.

Bk. bir de ünlüler için — 22 ve ünsüzler için — 174, 252, 315, 415—416.

a. Turalı şivesi

Ünlülerin durumu bakımından, Baraba şivesine benzer. Köklerde $\delta > \ddot{u}$ ve $e > i$ değişmesi umûmiyetle tamamlanmıştır. — *ç* sesi her yerde *ts* olmuştur.

b. Kürdak şivesi

Ünlüler bakımından, Turalı şivesine benzer. Dudak diftongları *au, eü* (sonucusu çok defa Kazak-Kırgız şivesindeki *au* yerine kullanılır) şivenin bir husûsiyetini teşkil eder. — *ç* sesi umûmiyetle muhâfaza edilir. Ortada çift-ünsüz *ğl* bulunur (diğer garp şivelerinde *ğ* sesi, *l* önünde, çok defa ünlüleşir).

c. Tobol ve Tümen şiveleri

Ünlülerin durumu bakımından, garbî Rusya Tatar şivelerinin hemen-hemen aynıdır; $o > u$ değişmesi umûmiyetle tamamlanmıştır. — *ç* $> ts$ tamâmiyle yerleşmiştir.

Bk. bir de ünlüler için — 22 ve ünsüzler için — 174.

3. Başkırt şivesi

Kelime kökünde $o > u$, $\delta > \ddot{u}$ değişmesi tamamlanmıştır. Eklerde *a, e, ı, i, u, ü* bulunabilir. Şark şivelerinde kelime köklerindeki *e* burada, *e* ve *i* olmak üzere, iki şekilde, *i* ise — *ı* şeklinde bulunur.

ç sesi her durumda ön-damak *s* sesine inkılâp etmiştir (msl. *sıktı* < *çiktı*, *saç* < *çaç*, *suska* < *çuçka*). Baştaki *y* sesi *j* (önüne çok hafif telâffuz edilen bir *t* eklenmesi ile) olmuştur.

Bk. bir de ünlüler için — 26 ve ünsüzler için — 173, 256, 315, 380—381.

a. Ova Başkırt şivesi

Kelime başındaki *s* sesi yerine, dış-arası sızıcı *z* sesi geçmiştir (msl. *zin* < *sin* «sen», *ziz* < *siz* «siz», *zaklc*:- «saklamak»).

b. Dağ Başkırt şivesi

Kelime başındaki *s* sesi yerine, nefes *h* sesi geçmiştir (msl. *hin* < *sin* «sen», *hizge* < *sizge* «size» *harı* < *sarı* «sarı», *hakla-* < *sakla-* «saklamak»).

4. Volga veya şarkî Rusya şiveleri

Kelime kökünde *o* > *u*, *u* > *u*, *ö* > *ü*, *ü* > *ü*, *i* > *ı* ve *e* > *i* değişimleri tamamlanmıştır. Dudak benzerliği yalnız *u* ve *ü* ünlülerinde bulunur; bu seslerden sonra geniş ünlülerden ancak *a*, *e* bulunabilir. Dudak diftonglarından *au*, *eü* ve geniş diftonglardan *ua* bulunur (msl. *uağ* «ufak», *kaula-* «kovmak», *yuaş* «yavaş»).

Ortada yarı-ünlü *v* (*u*) çok yaygındır. Yabancı kelimelerde *h*, *h*, *f* (sonuncuya, nâdir olarak, türkçe kelimelerde de rastlanır) sesleri bulunur. *l* sesi, *m* ve *n* seslerinden sonra, çok defa *n* sesine inkılâp eder; canlı eklerin başında buldukları vakit değişmez. Sonda sadâlî ünsüzlerden *z* ve *j* sesleri, ortada ise, çift-ünsüzlerden *zg*, *zg*, *zd*, *zb*, *bz* sesleri bulunur.

Bk. bir de ünlüler için — 23—25 ve ünsüzler için — 172, 256, 315, 391—392, 415 — 416.

a. Mişer şivesi

Kelime köklerindeki *a*, *u*, *i*, *ü* ünlüleri kuvvetli telâffuz edilir. Baştaki *y* umûmiyetle muhâfaza edilir, ancak *i* önünde ön-dâmak *ts'* sesine inkılâp eder (msl. *yaş* «yaş», *yalğau* «tenbel», *yuk* «yok», *yul* «yol», *yürek* «kalp»; fakat *ts'in* < *yin* < *yıyın* < *yıgın* «yıgın, topluluk», *ts'ilışip* < *yıyılışıp* < *yıgılışıp* «toplanıp»). *ç* sesi yerine *ts* kullanılır (msl. *tsak* < *çak*, *tsıktı* < *çıkktı*, *ts'iber* < *çiber* «güzel»). Ortada, sızıcı *ğ* sesi yerine, geriden telâffuz edilen sadâlî art-dil *g* sesi geçer.

b. Kama şivesi

Kelime başındaki *y* sesi, geniş ünlüler önünde —*y*, dar ünlüler önünde —*c* telâffuz edilir. Baştaki ve ortadaki *ç* sesi muhâfaza edilir; sonda ise, bunun yerine, önüne gâyet zayıf telâffuz edilen bir *t* sesi getirilmek üzere, *ş* sesi geçer.

c. Simbir şivesi

Kelime başındaki *y* sesinin durumu Kama şivesindeki gibidir. *ç* sesi dâimâ ön-damak *ç* sesi şeklinde telâffuz edilir.

d. Kazan şivesi

Kelime başındaki *y* sesi umûmiyetle *c* olmuştur. *ç* sesi başta ve ortada muhâfaza edilir; sondaki *ç* ise, ön-damak *ç* veya *ş* şeklinde telâffuz edilir.

e. Belebey şivesi

Kelime başındaki *y*, geniş ünlüler önünde — *z*, dar ünlüler önünde — *j* olur.

f. Kasım şivesi

Bu şivenin başlıca husûsiyetlerinden birini art-damak seslerinden *k*, *k*, *ğ*, *g* seslerinin kelime başında ve ortasında düşerek, bunların yerine, ses tellerinin kapanıp-açılmasından husûle gelen ³ sesi geçer (msl. ³*aldı* < *kaldı* «kaldı», ³*ildi* < *kildi* «geldi», ³*it'en* < *kitken* «giden»). Bu şive henüz iyice tetkik edilmemiştir.

III. ORTA ASYA ŞİVELERİ

Ünlülerin durumu umûmiyetle şark şivelerinininkine benzer; fakat burada geniş dudak ünlüleri ancak ilk hecede bulunur. Mühim husûsiyetlerden birini orta durumda bulunan tek bir *i* sesinin mevcûdiyeti teşkil eder.

Kelime başındaki ünsüzlerin durumu garp şivelerinininkine çok yakındır; yalnız burada sadâhî art-dil *ğ* ve *g* seslerine daha çok tesâdüf edilir. Sondaki patlayıcı *k*, *k*, *p*, *t* sesleri, fiil kökünün sonunda buldukları vakit, iki ünlü arasında sadâhlaşmaz. Ön-dil sızcı seslerinin durumu Altay şivesinininkine benzer. *ç* sesi her durumda muhâfaza edilir. Orta Asya şivelerinin diğer mühim bir husûsiyetini de tek bir ince *l* sesinin bulunması teşkil eder. Ünsüzlerden *h*, *z*, *v*, *c*, *j* sesleri kelime başında yalnız yabancı kelimelerde bulunur. Yabancı kelimelerdeki *f* sesi bunun sadâsız mukabili olan *p* ile değiştirilir (msl. *patiğz* < *fâtiğz*).

Bk. bir de ünsüzler için — 438—443.

1. Tarançı şivesi

Dar ünlü *i* sesi, çift ünsüzle ayrılmamış olan hâllerde, kerdinden önceki *a* sesine te'sir eder (ve *a* > *ê* değişmesi husûle gelir; msl. *êlî* < *atı* «atı», *atêsî* < *atası* «babası», *êğ'r* < *oğır* «ağır»). Sondaki *i* dâimâ uzun *î* hâlinde bulunur; Sonda dudak ünlüsü olan *â* sesi bulunur. Ün-

lülerin sıralanışı gayr-i muntazamdır (msl. *a*'dan sonra *a*, *ê*, *i*, *u*, *û* sesleri gelebilir).

Sadâlı *r* sesi her yerde kalın telâffuz edilir. Sondaki *n* sesi, ekin başında *l* sesi bulunduğu vakit, benzeşme yolu ile, *l* olur (msl. *küller* < *künler*, *tüller* < *tünler*, *yürgeller* < *yürgenler* «yürüyenler»); *n* + *l* birleşmesi ise, *ñn* şeklini alır (msl. *köñnî* < *köñli* < *köñüli* «gönülü», *añnî* < *añli* < *añili* «elbisesi»). Ünlüler önünde *r* ve *h* sesleri çok defa düşer (msl. *ķaliğaç* < *karlığaç*, *ķāğā* < *karğa*, *ħaħ* < *ħalk*; fakat *ħalħî* «halkı»).

Bk. bir de ünlüler için — 19—21 ve ünsüzler için — 170, 257, 315, 389—390, 414.

2. Hami şivesi

Henüz tetkik edilmemiştir.

3. Aksu şivesi

Henüz tetkik edilmemiştir.

4. Kâşgar şivesi

Henüz tetkik edilmemiştir.

5. Çağatay şiveleri

Bu şivelerde *i* sesi, Tarançı şivesinde olduğu gibi kendinden evvelki *a* sesine te'sir etmez.

Bk. bir de ünsüzler için — 171, 257.

Çağatay şiveleri ses bakımından henüz tetkik edilmemiştir.

- a. Şimâlî Sart şivesi
- b. Kokand şivesi
- c. Zereşan ovası şivesi
- d. Buhârâ şivesi
- e. Hive şivesi

IV. CENÛP ŞİVELERİ

Bu şivelerde de, şark şivelerinde olduğu gibi, sekiz ünlü mevcuttur. *o* ve *ö* ünlüleri yalnız ilk hecede bulunur ve *u*, *ü* ünlülerinde olduğu gibi, bunları dâimâ dar dudak ünlüleri tâkip eder. Yabancı kelimelerde çok defa ünlü âhengine uyulmaz; kalın ve ince ünlüler

yan-yana bulunabilir (msl. *lisan*, *ziyāfet*, *ihtiyar*). Uzun *ī* orta durumda bulunur.

Kelime başında sadâlı patlayıcı *g*, *d*, *b* sesleri umûmî olarak kullanılır. Sonda, sadâlı ön-dil, sızıcı *z* ve sadâlı art-dil *ğ*, *g* seslerinden başka, bir de sadâlı dudak ve ör-dil *b* ve *d* sesleri de kullanılır. Başta, *b* sesi yerine, bâzan dudak sızıcı *v* sesi geçer. *ç* sesi başta, ortada ve sonda kısmen *c* ile değişir.

1. Türkmen şivesi

Henüz tetkik edilmemiştir.

2. Azerbaycan şivesi

Bu şivede *eü* diftongu bulunur. Başta, art- ve ön-damak ünlüleri önünde, sadâlı art-dil *g* sesi, umûmî olarak kullanılır (orta durumdadır); aynı ünlüler önünde çok defa *k* sesine de rastlanır (msl. *ğarın* < *karın*, *ğayş* < *kayış*, *ğıl* < *kıl*-, *ğırh* < *kırk*-, *ğoca* < *koca* «ihtiyar», *ğol* < *kol*, *gice* ve *kice* < *keçe*, *köhne* ve *göhne*, *gizlen*- ve *kizlen*- ve *karış*, *korun*-, *künder*- «göndermek», *kölge* «gölge»). Sonda, kalın ünlülerden sonra, çok defa *h* ve nâdir olarak, *ğ* bulunur (msl. *oğ* < *ağ*, *toyuh* < *tavuk*). Ortada, *t*, *s*, *ş* ve *ç* sesleri önünde, *q* ve *k* yerine, dâimâ *h* ve *h'* bulunur (msl. *ahtı* < *aqtı*, *ahtar* < *aqtar*-, *ahsa* < *açsa*-, *çörehçi* < *çörekçi*, *eh'sik* < *eksik* «fakir»). *l + t*, benzeşme yolu ile, *-tt*, *d + l = dd*, *n + l = nn*, *n + l = nn* ve *r + l = rr* olur (msl. *anna* < *añla*-, *tünne* < *tünle*, *ağırrih* < *ağır-lıh*, *kirri* < *kirli*, *errik* < *erlik*).

Bk. bir de ünlüler için — 18 ve ünsüzler için — 167, 259, 315, 393, 419.

3. Kafkasya şiveleri

Ses bakımından henüz tetkik edilmemiştir.

4. Anadolu şiveleri

Henüz iyice tetkik edilmemiştir (ünsüzler için bk. 168, 258).

a. Hüdâvendigâr şivesi

Kuvvetli nefesle telâffuz edilen art-dil *k^c* ve *h^c* sesleri ile temâ-yüz eder.

b. Karaman şivesi

5. Kırım şivesi (Karaim telâffuzuna göre)

Sadâhî sızıcı *v* sesi yarı-ünlü *u* şekline girer (msl. *uar* < *uar* < *bar*-, *uer* < *ver* < *ber*-). Kelime başında, kalın ünlüler önünde —*k*, ince ünlüler önünde ekseriyâ —*g* ve nâdir olarak *k* bulunur. *n* sesi, şimâl şivelerinde olduğu gibi, çok kalın telâffuz edilir. Başta ön-dil *t* ve *d* seslerinin her ikisi de bulunabilir; fakat *d* sesi daha çok kullanılır (msl. *dayan*-, *daş*, *deg*-, *dol*-, *diş*, *dil*, *düş*-; fakat *taş*-, *tip* «dip», *türkü*). *g* sesi ortada bâzan *y* olur. *n* + *l* = *nl*'dir (msl. *cañlı* < *canlı*).

Bk. bir de ünlüler için — 18 ve ünsüzler için — 166, 260, 315, 393, 418.

6. Osmanlı şivesi

Sonda, *k*, *k*, *h*, *ğ* ve *g* seslerinden başka, bir de yelileşmiş *k* ve *g* sesleri bulunur; ince ünlülerden sonra dâimâ *g* kullanılır (bâzi ağızlarında bu ses yelileşmiş *d* sesine inkılâp eder). Başta *d* sesi, *t* sesine nisbetle, daha çok geçer, *g* sesi ortada, ince ünlüler arasında, çok defa *y* olur (msl. *deyil* < *tegil*, *degirmen* < *tegirmen*).

Bk. bir de ünlüler için — 18 ve ünsüzler için — 169.

Balkan yarım-adasındaki şivelerin husûsiyetleri henüz tetkik edilmemiştir.

9

VÂMBÉRY, Hermann (Armin Bamberger)
(1832—1913)

Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Beziehungen, Leipzig, 1885.

Vâmbéry Radloff'un tasnifini dil bakımından doğru bulmakla berâber, heyet-i umûmiyesi bakımından tatmin edici bir tasnif saymaktadır. Bu tasniflerde türklerin kavmî teşekküllerinin de dikkate alınmasının lüzûmunu ileri süren müellif, şivelerden ziyâde, coğrâfî durumları ile tarihî inkişaflarını göz önünde tutarak, türk kavimlerini şu beş gurup içinde toplamıştır.

I. SİBİRYA TÜRKLERİ

1. Yakut
2. Teleüt (Telenget-kişi)
3. Altay (Altay-kişi, Altay Kalmıkları, Dvoedanlar)
4. Şor (Kõndoma)
5. Tuba (Tuba-kişi, Yış-kişi, Urenhay, Çernevo)
6. Kumandı (Kumandı-kişi, Ak-Kalmıklar)
7. Kızıl
8. Çolım
9. Sagay
10. Beltir
11. Kaça
12. Koybal (Kaybal)
13. Karagas
14. Soyon (Soyot)
15. Kamas
16. Baraba (Tobol, idâri bakımdan: Taralık, Tobolluk, Tümenlik, Turalık).
17. Tuva (Tuba, Urenhay, Altay, Soyon, Sayanlı).

II. ORTA ASYA TÜRKLERİ

1. Kara-Kırgız
2. Kazak-Kırgız
3. Uygur ve şarkî Türkistan
4. Özbek (Kurama, Çala-Kazak)
5. Kara-Kalpak
6. Türkmen (menşe bakımından garp türklerine dâhildir)

III. VOLGA TÜRKLERİ

1. Kazan (Kazan, Astırhan, Kundur)
2. Çuvaş
3. Başkırt
4. Mişer
5. Tepter (Orenburg, Ufa, Vyatka, Perm)

IV. PONTUS TÜRKLERİ

1. Kırım
2. Nogay
3. Kundur (Karagaç)
4. Kumuk
5. Karaçay v.b.

V. GARP TÜRKLERİ

1. Azerbaycan (Kafkasya, İran).
2. Osmanlı (1. Yerleşik. 2. Göçebe: Yürük, Türkmen)

10

KATANOV, Nikolay Fedoroviç
(1862—1922)

Etnografiçeskiy obzor turetsko-tatarskiñ plemen. Vstupitel'naya lektsiya v kurs obozreniya turetsko-tatarskiñ plemen, pročitannaya v İmparatorskom Universitete 29 yanvaryaya 1894 goda (Uçeniya zapisku İmpr. Kazansk, Universteta, god LXI, kniga 3, May—İyun), Kazan, 1894, s. 186—206.

Aslen Altay türklerinden olup, 1894 yılından itibaren Kazan üniversitesinde profesörlük yapmış olan müellif, türk kavimlerinin yayıldığı, dil, yazı, din ve yaşayış tarzları ile vücûda getirmiş oldukları devletler hakkında toplu bir fikir vermeği istihdâf eden giriş dersinde türk şivelerinin tasnifine de kısaca temâs etmekte ve dil husûsiyetleri üzerinde durmayarak, türk şivelerini şu dört gurup içinde toplamaktadır.

I. ŞİMÂL GURUBU

Obi havzası türklerinin şiveleri.

II. CENÛP GURUBU

1. Kırım
2. Balkan yarım-adası

3. Anadolu
4. Filistin
5. Şimâli Afrika
6. İran ve Kafkasya.

III. ORTA VEYA MERKEZ GURUBU

1. Volga havzası
2. Garbî ve şarkî Türkistan
3. Türkmen
4. Kara-Kalpak
5. Özbek

IV. ŞARK GURUBU

1. Kırgız-Kazak
2. Kırgız
3. Tomsk ve Yenisey vilâyetleri
4. Karagas (İrkutsk vilâyeti)
5. Urenhay (şimâli Moğulistan)
6. Yakut

Katanov daha sonra neşretmiş olduğu ve türk şivelerinin mukayeseli araştırılması için çok mühim olan diğer bir eserinde (*Opit issledovaniya uryanhaynskago yazıka s ukazaniem glavneysih rodstvennih otnoshenii ego k drugim yazıkam türkskago kornya*, Kazan, 1903), istifâde ettiği şiveleri göstermek için, bunların isimlerini kaydetmektedir. Tasnif ile ilgili olmamasına rağmen, tasniflerde adları geçen bu şivelerin burada zikri faydalı görülmüştür.

A. TARİHİ ŞİVELER

1. Orhun
2. Uygur
3. Kuman
4. Çağatay
5. Selcuk

B. CANLI ŞİVELER

1. Altay	3. Baraba
2. Âzerî	4. Başkırt

5. Beltir (Yenisey)	25. Mariopol-Grek
6. Çernevo	26. Mişer
7. Gagauz	27. Nogay
8. Hami	28. Sagay (Yenisey)
9. Hüdâvendigâr	29. Sart
10. İşim (Tobol)	30. Şor
11. Kaça (Yenisey)	31. Tar
12. Kamasin (Yenisey)	32. Tarançı
13. Karagas	33. Teleüt
14. Karaman	34. Tepter
15. Kâşgar	35. Tobol
16. Kazak	36. Tölös
17. Kazan	37. Tura
18. Kırgız	38. Turfan
19. Kırım	39. Tümen
20. Kırım (Karaim)	40. Türk (Osmanlı)
21. Kızıl (Yenisey)	41. Türkmen
22. Koybal (Yenisey)	42. Ufa
23. Kumuk	43. Yakut
24. Küerik (Tomsk)	44. Yârkend

11

ARISTOV, N. A.

Zametki ob etničeskom sostave türkskiş plemen (Jivaya starina, I, 1896, s. 452—456).

Radloff'un tasnifine karşı Vámbéry'nin yapmış olduğu itirazı, esâs itibârı ile, haksız bulan Aristov dil husûsiyetlerini ırk ve kavim meseleleri ile karıştırmayı doğru bulmamakta ve Sibiryâ türklerinden başka, diğer bütün türklerin Uygurlardan neş'et ettiklerini, ne tarihî ve ne de kavmî deliller ile isbat etmek mümkün olmadığını kaydetmektedir. Mamafih Aristov Radloff'un dil husûsiyetlerine göre sıralamış olduğu şive guruplarını kavmî bakımdan da doğru bulmakta ve bu guruplarda şu kavmî husûsiyetleri görmektedir.

I. ŞARK GURUBU

Bu guruba dâhil bulunan Altay ve Soyon kavimleri türklerin eski yurdunda oturmakta ve ırk bakımından da bunları temsil etmektedir-

ler. Bunlar, ancak bir dereceye kadar, Samoyed ve Yenisey kavimleri ile karışmışlardır.

II. GARP GURUBU

Bu guruba dâhil türk kavimleri, Alfay 'dan çıkınca, önce Samoyed ve Dinlin kavimleri ile karışmışlar, daha sonra, şimâl-i garbîdeki memleketlere vâsıl olunca, başlıca Fin-Ugur kavimleri ile temasta bulunmuşlardır. Garba doğru ileriledikçe, ırkî karışıklıkları artar. En çok karışıklık Volga havzasında, Nogaylarda ve sonra Başkırtlarda görülür. Kazaklar nisbeten az ve Kırgızlar ise, daha az dış te'sir altında kalmışlardır.

III. ORTA ASYA GURUBU

Buraya dâhil kavimlerde şarkî-iran tabakasının bulunması bir husûsiyet teşkil eder. Biraz da Tibet te'siri mevcuttur. Yabancıların te'sirine mârûz kalmadan önce de, bu kavimler kendi aralarında karışmış bulunuyorlardı.

IV. CENÛP GURUBU

Bu guruba giren türk kavimleri başlıca Kañlı ile bir miktar Kıpçak unsurlarından tereküp etmekte ve ırk bakımından, İran, Balkan ve Anadolu'daki yerli kavimlerin kuvvetli te'siri altında bulunmaktadır.

12

CAHUN, Léon

Introduction à l'histoire de l'Asie, 1896, s. 34—35.

Daha çok türk tarihi sâhasında çalışmış olan bu müellif, bu eserinde, dolayısı ile, türk şiveleri arasındaki münâsebetlere de temâs etmekte ve bunları üç gurupta toplamaktadır.

I. GARP GURUBU

1. Osmanlı
2. Azerî (İran ve Kafkasya)

II. ŞARK GURUBU

Uygurlardan neş'et ettiğini söylediği bu guruba şu şiveler dâhil bulunmaktadır.

1. Çağatay
2. Özbek
3. Rusya türkləri
4. Sibirya türkləri
5. Kâşgar
6. Türkmen
7. Kırgız
8. Altay
9. Tarañçı
10. Karaim (Kırım ve Litvanya)

III. ŞİMÂL GURUBU

1. Yakut
2. Yakutçanın değişik şekillerinden ibâret olan diğer şiveler

13

KORŞ, Fedor Evgeneviç
(1843 — 1915)

Klassifikatsiya turetskih plemen po yazıkam (Etnografiçeskoe obozrenie; kn. 84—85, Moskva, 1910).

Türk şivelerinin tasnifi tecrübeleri arasında ehemmiyetli bir yer işgâl eden bu tasnifin esâsları ile elde edilen neticeleri müellifin kendi yazısından tâkip etmek, şüphesiz, çok faydalı olurdu. Fakat makaleyi ihtivâ eden mecmua, bütün araştırmalara rağmen, bulunamamış ve burada bu tasnif hakkında ancak dolayısı ile verilmiş olan mâlûmatla iktifâ etmek zarûreti hâsıl olmuştur.

Radloff ile Korş'un tasniflerinden istifâde suretiyle yeni bir tasnif tecrübesi vücûda getirmiş olan Samoyloviç (bk. 17), kendi görüşünü izah ederken, bu iki tasnife sık-sık temâs etmekte ve böylece Korş'un tasnifi hakkında da bir bilgi edinmek fırsatını vermektedir. Burada Korş'un tasnifi hakkında söylenenler Samoyloviç'in

kayıtlarından çıkarılmıştır. Korş, daha sonra kendi tasnifinde yapmış olduğu bâzı tashihler hakkında, Moskova arkeoloji cemiyetinin şark komisyonunda bir tebliğ yapmış ise de, bu tebliğ neşredilmemiştir (bk. Samoyloviç, *ayn esr.*, s. 7, not 2).

Korş kendi tasnifini, biri ses (*ğ* sesinin ayrı şive guruplarındaki durumu) ve diğeri şekil (hâl-i hazır sigasının teşkili) olmak üzere, başlıca iki husûsiyet üzerine esâslandırmakta ve türk şivelerini, sonuncusu iki bölümden ibâret olmak üzere, dört gurup içinde toplamaktadır.

I. ŞİMÂL GURUBU

Bu gurubun husûsiyeti 1. *ğ* sesinin hece sonunda -*v* şeklinde inkişâfı (msl. *tav < tağ < dağ >*) ve 2. hâl-i hazır sigasının fiillerin -*a* zarf-fiil şekli (bu şekil bâzan bir yardımcı fiil ile birleşebilir) ile ifâde edilmesidir (msl. *kele-turur-men < geliyorum >*).

Samoyloviç, Korş'un bu guruba idhâl ettiği şiveleri ayrıca zikretmeyerek, bunun Radloff'un garp gurubuna tekabül ettiğini kaydetmektedir (Radloff'ta bu guruba dâhil şiveler şunlardır: 1. Kırgız şiveleri — a. Kara-Kırgız, b. Kazak-Kırgız, c. Kara-Kalpak — 2. İrtiş şiveleri — a. Tura, b. Kürdak, Tobol ve Tümen — 3. Başkırt şivesi — 4. Volga havzası şiveleri).

II. ŞARK GURUBU

Bu gurubun husûsiyeti, 1. *ğ* sesinin her durumda muhâfazası (msl. *tağ < dağ >*) ve 2. hâl-i hazır sigasının -*r* isim-fiil şekli ile ifâde edilmesidir (msl. *kelür-men < geliyorum >*).

Bu guruba şu şiveler dâhildir: eskilerden — 1. Orhun (Yenisey) âbideleri, 2. Uygur, 3. Çağatay ve 4. Koman metinlerinin dili ve yenilerden — 1. Karagas ve 2. (bâzı kayıtlar ile) Koybal, Sagay ve Salar şiveleri.

III. GARP GURUBU

Bu gurubun husûsiyeti 1. *ğ* sesinin, ünsüzlerden sonra, düşmesi (msl. *kalın < kılğın < kalan >*) ve 2. hâl-i hazır sigasının, şark gurubunda olduğu gibi, -*r* isim-fiil şekli ile ifâde edilmesidir.

Samoyloviç Korş'un bu gurubunun Radloff tasnifindeki cenûp gurubuna tamâmiyle tekabül ettiğini kaydediyor (Radloff'ta bu guruba şu şiveler dâhildir: 1. Türkmen, 2. Azerbaycan, 3. Kafkasya, 4. Anadolu, 5. Kırım (Karaim) ve 6. Osmanlı).

IV. KARIŞIK GURUP

Şark ile şimâl gurupları arasında bir mevki alan bu gurup iki bölüme ayrılmakta olup, Samoyloviç'a göre, bunlardan *a*-bölümü — Radloff'un Orta-Asya gurubuna tekabül etmektedir (Radloff'ta bu guruba şu şiveler dâhildir: 1. Tarañçı, 2. Hami, 3. Aksu, 4. Kâşgar ve 5. Çağatay şiveleri); *b*-bölümüne ise — Yakut, Çuvaş lehceleri dâhil bulunmaktadır.

Samoyloviç, Altay, Teleüt, Çernevo v.b. şivelerinden bahsederken, bunlar üzerinde ayrıca durmayarak, bunların Korş'ta kısmen şimâl ve kısmen karışık gurubun *a*-bölümüne idhâl edilmiş olduğunu kaydetmekle iktifâ etmiştir.

14

RAMSTEDT, G. J.

Tietosanakirja, IX, 2039—2040, 1917; *İso Tietosanakirja*, XIV, 295—296 ve *ayn esr.*, IX, 1938.

Ramstedt'in türk şivelerinin tasnifi için kabûl ettiği esâslar ile varmış olduğu neticeleri müellifin asıl yazısından tetkik etmek imkânı bulunmamıştır. Aşağıdaki tasnif cedveli, bunun fin ansiklopedisindeki kısa bir hulâsasından alınmış olduğundan, gerek husûsiyetlerin belirtilmesi ve gerek şivelerin sıralanması husûsunda tam bir fikir edinmek için, kâfi gelmemektedir. Räsänen (bk. 20)'in kendi tasnifinde Ramstedt'i esâs alarak, onu daha sonraki tasnif tecrübeleri ile genişletmiş olduğunu ifâde ettiğine ve bunlar arasındaki farklara ayrıca işâret edilmediğine bakılırsa, bu iki tasnifin, esâs hatları ile, birbirine benzediği düşünülebilir. Onun için bu husûsta Räsänen tasnifinin göz önündê bulundurulması faydalı olacaktır.

Müellif önce türkçenin dâhil bulunduğu Ural-Altay dil âilesi hakkında kısaca mâlûmat verdikten sonra, türk şivelerini şu guruplar içinde toplamaktadır:

I (A). ÇUVAŞ DİLİ

(tu < toğ)

II (B). YAKUT DİLİ

(tin < t̄̄ < toğ)

III (C). ŞİMÂL GURUBU

1. *d*-bölümü (*tağ*)
 1. Urenhay, Soyot
 2. Karagas
2. *z*-bölümü
 3. Koybal, Şor
 4. Çolm
3. *y*-bölümü (*tō* veya *tū* < *tağ*)
 5. Baraba
 6. Altay (Altay Kalmıkları, Teleüt, Lebed, Kumandı)

IV (D). ŞARK GURUBU

(*y* < *d*, *tağ*)

1. Sart (Buhârâ, Hive)
2. Şarkî Türkistan (Yârkend, Kâşgar, Turfan, Hami, Tarançı, Çağatay)

V (F). CENÛP GURUBU

(*dağ* ve *dā* < *tağ*)

1. Türkmen (Türkmenistan, Stavropol)
2. Türk veya Osmanlı.

15

NÉMETH, Julius

Türkische Grammatik (Sammlung Göschen),
Berlin-Leipzig, 1917.

Macar âlimi eserinin mukaddimesinde, türkçenin diğer diller arasındaki yerini izah ederken, bütün türk şivelerinin tek bir âile teşkil ettiğini ve bugünkü türk şivelerini başlıca şu iki guruba ayırmak mümkün olduğunu söylemektedir.

I. *s* — GURUBU

Kelime başında, diğer şivelerdeki *y* sesi yerine, *s* sesini kullanan şiveler

1. Yakut
2. Çuvaş (bu şivede bir de türk. $\text{ş} > l$ olmaktadır)

II. Y – GURUBU

Kelime başında y sesini muhafaza eden şiveler. Bu guruba bütün canlı türk şiveleri ile eskilerden Kök-Türk, Uygur ve Kuman şiveleri dâhildir.

16 bk. 18

17

SAMOYLOVIÇ, A.

Nekotorie dopolneniya k klassifikatsii turetskih yazıkov (Petrograd, 1922); alm. hulâsası için bk. R. Rachmati, *Zur Klassifikation der Türk-Sprachen (Ungarische Jahrbücher, IX, 321–324)*.

Radloff'un tasnifini esâs ve Korş'unkini yardımcı olarak alan Samoyloviç, bâzı ilâveler de yapmak suretiyle, bu iki tasnifi birleştirmekte ve $z \sim r$, $d > y$, tek heceli sözler ile birden fazla heceli sözlerin sonunda $-ğ$, eklerin başındaki $ğ$ - ve $ol- \sim bol-$ husûsiyetlerine göre, türk şivelerini altı gurup içinde toplamaktadır.

I R – GURUBU (BULGAR)

Bu gurubun husûsiyetleri şunlardır: 1. $r < z$ ($t\hat{e}h\hat{a}r < tokuz$); 2. $r < z < d$ ($ara < adağ$), 3. $pul- > bol-$, 4. $-v, - < -ğ$ ($t\hat{e}v \sim tu < tağ$), 5. $- < -ğ$, 6. $- < -ğ$ ($yuln\hat{e} < k\hat{a}lg\hat{a}n$).

Bu guruba şu şiveler dâhildir.

a. Eskilerden:

Bulgar

1. Volga Bulgarları
2. Tuna Bulgarları

b. Bugünkülerden:

Çuvaş

II. D—GURUBU (UYGUR, ŞİMÂL-İ ŞARKÎ)

Bu gurubun husûsiyetleri şunlardır: 1. *z* (*toğuz*) 2. *d* (*adağ*), 3. *böl-*, 4. *-ğ* (*tağ*), 5. *-ğ* (*tağlığ*), 6. *ğ-* (*kalğan*).

d sesinin değişik şekillerine (*d*, *t*, *z*) göre, bu grup üç bölüme ayrılır ve bunlara dâhil şiveler şunlardır.

A. *d*-bölümü

a. Eskilerden

1. Orhun
2. Uygur

b. Bugünkülerden

1. Soyon (Soyot veya Urenhay)
2. Karagas
3. Salar

B. *t*-bölümü

Yakut

C. *z*-bölümü

1. Sarıg Uygur
2. Kamasin
3. Koybal
4. Sagay
5. Kaça
6. Beltir
7. Şor
8. Kızıl
9. Küerik

III. TAV—GURUBU (KIPÇAK, ŞİMÂL-İ GARBÎ)

Bu gurubun husûsiyetleri şunlardır. 1. *z* (*toğuz*), 2. *y < d* (*ayak < adağ*), 3. *bol-*, 4. *-v < -ğ* (*tav < tağ*), 5. *- < -ğ* (*tavlı < tağlığ*), 6. *ğ-* (*kalğan*).

Bu guruba şu şiveler dâhildir.

- a. Eskilerden
Kıpçak

b. Bugünkülerden

1. Altay
2. Teleüt
3. Kumandı
4. Kırgız
5. Kumık
6. Karaçay
7. Balkar
8. Tobol
9. Baraba
10. İç Rusya şiveleri
11. Mişer
12. Başkırt
13. Kırım (cenûp sâhili hâric)
14. Karaim (osmanlılaşmış olanlar hâric)
15. Nogay
16. Kazak

Bu gurupa dâhil şiveler, birbirlerine olan yakınlıklarına göre, şu bölümlerde toplanabilir.

1. Moğul devrinden önceki şiveler

- a. 1. Altay
2. Teleüt
3. Kırgız
- b. 1. Kumık
2. Karaçay
3. Balkar
4. Karaim
5. Tatar

2. Moğul devrinden sonraki şiveler

1. Kazak
2. Nogay

IV. TAĞLIK—GURUBU (ÇAĞATAY CENÛB-İ ŞARKÎ)

Bu gurubun husûsiyetleri şunlardır: 1. *z* (*toğuz*) 2. *y < d* (*ayak < adak*), 3. *bol-*, 4. *-ğ* (*tağ*), 5. *-k < -ğ* (*tağlık < tağlığ*), 6. *ğ-* (*kalğan*).

Bu guruba şu şiveler dâhildir.

- a. Eskilerden
Çağatay
- b. Bugünkülerden
 1. Şarkî Türkistan şiveleri (Sarı Uygur ve Salar şiveleri hâric)
 2. Garbî Türkistan şiveleri (Hive Sart ağzı hâric)
 3. Özbek (Fergana, Taşkent, Semerkand ve Buhârâ)

V. TAĞLI—GURUBU (KIPÇAK-TÜRKMEN, ORTA).

Bu grubun husûsiyetleri şunlardır: 1. *z* (*toğuz*), 2. *y < d* (*ayağ < adağ*), 3. *bol-*, 4. *-ğ* (*tağ*), 5. *- < -ğ* (*tağlı < tağlığ*), 6. *ğ* (*kılgan*).

Bu guruba şu şiveler dâhildir.

- a. Tomsk vilâyeti
 1. Çolm
 2. Abin
 3. Çernevo
- b. Cenâb-i garbî gurubu husûsiyetleri ile karışık olanlar
 4. Özbek (Hive)
 5. Sart (Hive)

IV. ve V. guruplar birleştirilerek, birbirinden farklı şiveler ayrı bölümler hâlinde de sıralanabilir.

VI. OL—GURUBU (TÜRKMEN, CENÜB-İ GARBİ)

Bu gurubun husûsiyetleri şunlardır: 1. *z* (*doğuz*) 2. *y < d* (*ayç < adağ*), 3. *ol-*, 4. *-ğ* (*doğ < tağ*), 5. *- < -ğ* (*doğlı < tağlığ*), 6. *- < -ğ* (*kılan < kılgın*).

Bu guruba şu şiveler dâhildir.

1. Hive cümhûriyeti ahâlisi
2. Buhârâ
3. Efganistan Türkistan'ı

4. Türkmenistan cümhûriyeti
5. İran (Azerbaycan, Esterâbâd, Horasan v.b.)
6. Azerbaycan cümhûriyeti
7. Ermenistan »
8. Gürcistan »
9. Anadolu
10. Suriye (şimâl kısmı)
11. İstanbul ve civârı
12. Balkan yarım-adası
13. Besarabya
14. Kırım (cenûp sâhili)
15. Türkmen (Stavropol = şimâli Kafkasya, Astırhan)

SAMOYLOVİÇ 'İN TASNİF CEDVELİ

1.	<i>təhər</i>	<i>toğuz (doğuz)-Gr.</i>				
2.	<i>ura-Gr.</i>	<i>adağ-Gr.</i>	<i>ayağ-Gr.</i>			
3.	<i>bol- (pol- pul-, bul-)-Gr.</i>					<i>ol-Gr.</i>
4.	<i>tav (tu)-Gr.</i>	<i>tağ-Gr.</i>	<i>tav-Gr.</i>	<i>tağ (dağ)-Gr.</i>		
5.	<i>ı-Gr.</i>	<i>ğ-Gr.</i>	<i>ı-Gr.</i>	<i>ķ (ğ)-Gr.</i>	<i>ı-Gr.</i>	
6.	<i>qalan (yulna)</i>	<i>qalğan-Gr.</i>				<i>qalan Gr.</i>
	I	II	III	IV	V	VI
	<i>r-Gr.</i>	<i>d-Gr.</i>	<i>tav-Gr.</i>	<i>tağlıq-Gr.</i>	<i>tağlı-Gr.</i>	<i>ol-Gr.</i>
	Bulgar	Uygur	Kıpçak	Çağatay	Kıpçak-Türkmen	Türkmen
		Şimâl-i şarkî	Şimâl i garbî	Cenûb-i şarkî	Orta	Cenûb-i garbî

18

BOGORODITSKIY, Vasiliy Alekseyiç,
(1857—?)

Vvedenie v tatarskoe yazıkoznanie v soyazi s drugimi türkskimi yazıkami, Kazan, 1934.

Müellif daha 1921 'de, *İzvestiya Vsetatarskogo Tsintr. İspoln. Komiteta Sovetov* gazetesinde (sayı 237 ve 239), türk dilleri için, aşağıdaki tasnife yakın bir tasnif teklifinde bulunduğunu yazmakta (bk. s. 5, not 1) ve bu makalesi hakkında Selişçev'un *Vestnik Prosveteniya TSSR* (1921, sayı 6—7, s. 218) mecmuasındaki bibliyografya notuna işâret etmektedir. Burada zikredilen gazete ve mecmua koleksiyonları İstanbul'da bulunmadığı için, bu tasnifin esâsları ile şive grupları hakkında mâlûmat edinmek mümkün olmamıştır. Fakat aynı müellifin ertesi sene intişar etmiş olan *Vvedenie v türko-tatarskoe yazıkoznanie* (I. kısım, Kazan, 1922) adlı eserinde, Ural-Altay dil âilesinden bahsedilirken, türk şivelerinin esâs grupları zikredilmiştir ki, bu yukarıdaki makalenin bir hulâsası olmalıdır (bk. s. 38, not 1). Burada şarktan garba doğru şu şive grupları yer almaktadır.

1. Yakut dili
2. Orta Sibirya şiveleri (Karagas, Urenğay, Abakan ve Altay)
3. Garbî Sibirya şiveleri (Baraba, Tobol v.b.)
4. Volga-Ural şiveleri (Tatar, Başkırt v.b.)—eskilerden: Kıpçak
5. Orta Asya şiveleri (Çin tatarları ve Sart, Kara-Kırgız, Kazak-Kırgız v.b.) — eskilerden: Çağatay
6. Cenûp şiveleri (Türkiye, Azerbaycan v.b.) — eskilerden: Selçuk
7. Çuvaş dili (menşei henüz, sarıh olarak, tesbit edilmiş değildir).

Bogoroditskiy, bu son eserinde (1934, yk. bk.) türk kavim ve şiveleri üzerinde daha etraflıca durmakta ve muhtelif kavimlerin buldukları yerleri tesbitle, bunların menşe meselelerine, yaşayış tarzlarına ve şive husûsiyetlerine de temâs etmektedir. Müellif türk şivelerini, çuvaşça hâric, yedi grup içinde toplamaktadır.

I. ŞİMÂL-İ ŞARKÎ GURUBU

Coğrafi bakımdan birleştirilmiş olan bu grup içinde Yakutça diğer ikisinden oldukça farklı bir durum arz etmektedir. Son iki şive ayrıca «şark gurubu» olarak da gösterilebilir.

Yakut dili diğer türk şivelerinden bir takım husûsiyetlerle ayrılmaktadır; msl. kelime başındaki *s*- sesi kaybolmuş (*u* < *su* «su», *en* < *sen* «sen») ve geniş diftonglar inkişâf etmiştir (*ıç* — *a* burada *a* ile *e* arasında bulunur—, *ie*, *uo*, *üö*) v.b.

Karagas ve Tuva şivelerinde ana-türkçede kelime başındaki *y*- sesi *ç* (*çer* < *yer*) ve aslı *ç* ise, *ş* sesine inkılâp etmiştir (*şap* < *çap* «vurmak»). Aynı husûsiyet Abakan gurubuna dâhil şivelerde de görülür.

1. Yakut
2. Karagas
3. Tuva (Urenğay, Soyon veya Soyot)

II. HAKAS (ABAKAN) GURUBU

Bu guruba dâhil şivelerin ilk ikisi *ç* sesini *s*, diğer üçü de *ş* olarak inkişâf ettirmiştir (msl. Sag. ve Belt. *is* < *iç*-, Koyb., Kaç. ve Kız. *iş* < *iç* «içmek»).

1. Sagay
2. Beltir
3. Koybal
4. Kaç
5. Kızıl

III. ALTAY GURUBU

Bu guruba giren şiveler arasında büyük bir benzerlik mevcut olup, bâzı ses ve şekil bakımından Kırgız diline yakındır.

a. Cenûp bölümü

1. Asıl Altay (Altay kişi, Altay Kalmıkları)
2. Teleüt (Telenget, Teleñet)

b. Şimâl bölümü

3. Kumandı
4. Tuba (Çernevo tatarları)
5. Şor (bir kısmı — Kondom)

IV. GARBİ SİBİRYA GURUBU

İşim şivesi hâric, bu guruba dâhil şivelerin başlıca husûsiyetlerinden birini ana-türkçedeki ç sesinin *ts* olarak inkişaf etmiş olması teşkil eder.

1. Çulm (Küerik)
2. Baraba
3. Tobol
4. İşim
5. Tümen
6. Tura

V. VOLGA-URAL GURUBU

Bu guruba dâhil şiveler dil bakımından büyük bir benzerlik gösterirler ve ünlülerin inkişafı ($o > u$, $ö > ü$) husûsunda da aynı durumda bulunmaktadırlar.

Başkırt şivesinde eski ç sesi yerine *s* sesi geçmiştir ve bu bakımdan garbî Sibiryâ şivelerine benzer.

1. Tatar (Kazan, Ufa, Astırhan, Kasım; Mişer — Tataristan, Penza, Saratov, Simbir, Nişgorod).
2. Başkırt (Yurmat, Burcan, Kvakan; sonuncusu yazı diline esâs olan ağızdır).

VI. ORTA ASYA GRUBU

Bâzi tâli farklar mevcûd olmakla berâber, bu guruba dâhil ilk dört şive, esâsında bir birlik arzeder ve bunlar bâzan «Kâşgar şivesi» ismi altında birleştirilir.

Kazak şivesinde, $s < ş$ inkişafı dolayısı ile, eski *ş* ve *s* sesleri birleşmiştir (*kus* < *kuş* «kuş»); diğerk taraftan eski ç sesi *ş'* (*aş'* < *aç* «aç») ve kelime başındaki *y* sesi de *c'* olmuştur.

Kara-Kalpak şivesi iyice tetkik edilmemiştir, fakat özbekçeye yakındır.

1. a. Şarkî Türkistan (Kâşgar, Yarkend, Turfan, Hami).
- b. Tarançı

- c. Sarı-Uygur
- d. Salar
- 2. Kazak-Kırgız (Kazak)
- 3. Kara-Kırgız (Kırgız)
- 4. Özbek (Özbek ve Sart)
- 5. Kara-Kalpak

VII. CENÜB-İ GARBÎ (TÜRK) GURUBU

- 1. Türkmen (Türkmenistan, Efganistan
Türkistanı, Esterâbâd, İran)
- 2. Azerbaycan (Azerbaycan, İran).
- 3. Şimâli Kafkasya (Karaçay, Balkar,
Kumuk)
- 4. Kırım
- 5. Türkiye

Bogoroditskiy ilk tasnifinde (1922 yk. bk.) çuvaşçayı, türk şive guruplarının yedincisi olarak zikretmişken, bu defa bu lehceyi türk dil âilesi içinden çıkararak, Moğul ve Mancu-Tunguz sırasında, Altay dilleri gurubuna idhâl etmiştir,

19

LİGETİ, Lajos

[bk. Bárczi Géza, *Magyar szófejtő szótár*, Budapest, 1941].

Ligetî'nin kendi tasnifini hangi esâslara göre yaptığı ve hangi husûsiyetleri göz önünde bulundurduğu hakkında mâlûmatımız yoktur. Aşağıdaki cedvel, macar arkadaşlarımız Eckmann'ın yardımı ile, Bárczi'nin yukarıda zikredilen eserinden alınmıştır.

Ligetî türk şivelerini altı gurup içinde toplamaktadır.

I. UZ (OĞUZ) DİLLERİ

- 1. Azerbaycan
- 2. Kırım A
- 3. Türk (Osmanlı)
- 4. Türkmen

Buraya bir de Selçuk, Kâşgarî'de *ğuz* işâreti ile gösterilen

mâlzeme, Houtsma ve diğer Kıpçak lûgatlerindeki Türkmen mâlzesi dâhildir.

II. KIPÇAK DİLLERİ

1. Balkar	8. Kırım B.
2. Başkırt	9. Kumuk
3. Karaçay	10. Kurdak
4. Karaim	11. Mişer
5. Kara-Kırgız	12. Nogay
6. Kazan	13. Özbek A.
7. Kazak-Kırgız	14. Tobol
15. Tura v.b.	

Buraya bir de Peçenek, Kuman ve Houtsma, İbn Mühennâ, Ebû Hayyân lûgatleri mâlzesi dâhildir.

III. SİBİRYA DİLLERİ

1. Abakan	10. Kumandı
2. Altay	11. Küerik
3. Baraba	12. Lebed
4. Kaça	13. Şor
5. Kandak	14. Sagay
6. Karagas	15. Soyot
7. Kızıl	16. Teleüt
8. Kondom	17. Tuba
9. Koybal	18. Urenhay

IV. TÜRKi DİLLERİ

1. Çağatay
2. Yoğur
3. Çin türk şiveleri
4. Özbek B (Hive tatarları şivesi)
5. Salar
6. Tarançı
7. Asıl Türki

V. ÇUVAŞ

VI. YAKUT

Türkçenin eski edebî dilleri: 1. Türk, 2. Uygur ve 3. Türkistan dil yâdigârları (buraya Kâşgarî lûgatindeki mâlzemelerin de bir kısmı dâhildir).

20

RÄSÄNEN, Martii

Materialien zur Lautgeschichte der Türkischen Sprachen
(*Studia Orientalia*, editio Societas Orientalis Fennica,
XV), Helsinki, 1949, s. 26—31.

Räsänen, esâs olarak, Ramstedt'in tasnifini almış ve bunu Radloff ve Samoyloviç'in tasnifleri ile tamamlamağa çalışmıştır. Tasnifin temelini burada da seslerin inkişâfı teşkil etmektedir ($r \sim z$: çuv. *tâhâr* ~ türk. *toğuz*; $-g$: *tağ* > *taɣ*, *tā*, *tō*, *tū*; $-ig$ > $-i$, $-ik$; *kalğan* > *qalan*; ortada ve sonda $d(d)$ > t , z , y , r ; baştaki b 'nin durumu: *bol-* ve *ol-*). Müellife göre, uzun ve kısa ünlüler ile sadâsız kapanma, ışıldama ve kapanma-sürtünme yolu ile meydana gelen ünsüzlerin sonda, iki ünlü arasında ortada, bilhassa 1. ve 2. hecelerin hudûdundaki durumları da tasnifte dikkate alınmalıdır.

Müellif, aynı zamanda, türk kavimlerinin ictimâî bünyesi ve tarihlerinin seyrinden doğan şartlar içinde, türk dil ve şiveleri zaman-zaman kaynaşarak, aralarındaki farklar ortadan kalkmış olduğundan, eski devirlerde görülen şive farklarının tarih boyunca tâkibinin ve seslerin tarihî inkişâfından, tasnif için, istifâdenin güçleşmiş olduğunu da belirtmektedir.

Türk şiveleri burada altı (Samoyloviç'teki bir gurubun ilâvesi ile, yedi) gurup içinde toplanmaktadır.

I (A). ÇUVAŞ DİLİ

Çuvaş dilinin, bilhassa etnografik sebeplerden dolayı, türkleşmiş bir Fin-Uygur kavminin karışık dili olduğunu ileri sürenler olmuştur. Fakat çuvaşça karışık bir dil olmayıp (msl. çeremişçenin te'siri pek azdır), diğer türk şivelerinde kaybolan bir çok eski husûsiyetleri muhâfaza eden, tam mânasî ile, bir türk şivesidir. Çuvaşçayı altaycanın ayrı bir gurubu olarak kabûl etmek (Poppe) veya yakutça ile birlikte bir s - gurubu içinde birleştirmek için, bir sebep yoktur.

Çuvaşçanın başlıca husûsiyetleri: $r' > r$; $d > r$; *tağ* > *tu* ~ *tâv* v.b.; sonda (ve başta) — sadâsız ünsüzler ve ortada — sadâlı patlayıcılar.

Bu guruba Tuna ve Volga Bulgarlarının dilleri de dâhildir.

II (B). YAKUT DİLİ

Diğer şivelerden farklı olmasına rağmen, yakutçayı müstakil bir gurup olarak almayı, bunu şimâl-i şark gurubuna idhâl eden Samoyloviç'e karşı hayretini gizlemeyen müellif, yakutçanın, aslında z-şivesi olmakla beraber, yabancı dillerin (Samoyed ve Tunguz) bazı husûsiyetlerini benimsemiş ve uzun zaman diğer türk şivelerinden ayrı kalarak, kapalı bir inkişâf tâkip etmiş olan bir şive olarak kabûl edilebileceğini ileri sürmektedir. Fakat yakutça her hâlde ayrı bir gurup telâkkî edilmelidir.

Yakutçanın başlıca husûsiyetleri: $z > s$, $t; d > t$; $tağ > tta$ «orman» v.b.; değişiklik yalnız kapanış yolu ile meydana gelen art-damak ve dudak ünsüzleri sâhasındadır (bk. IV).

III (C). ŞİMÂL-İ ŞARKİ GURUBU

(Ramstedt: «Şimâl»)

Bu guruba, umûmiyetle, Altay civarında konuşulan diller dâhil olup, d sesinin durumuna göre, şu bölümlere ayrılır.

1. d - bölümü

1. Eski türkçe dil mâlzemesi
2. Soyot (Urenhay); şimâl-i garbî Moğulistan, bugünkü Tañnu-Tuva cümhûriyeti)
3. Karagas (Sayan dağlarının şimâl yamacı; $tağ$ muhâfaza edilir)

2. z - bölümü

Abakan ve yüz isteplerinde konuşulan şiveler; bugün — «Hakas».

1. Kaça
2. Sagay
3. Koybal
4. Kızıl
5. Şor
6. Küerik
7. Çohm
8. Beltir

9. Kamas
10. Sarı-Uygur (Çin)

3. *y* - bölümü

Şimâli Altay şiveleri

1. Baraba (Baraba bözkırı)
2. Kumarda (*tağ*)
3. Lebed (*tağ*)
4. Tuba (Yış kişi) (*tağ*)

Asıl Altay şiveleri (Altay Kalmıkları; bugün—Oyrat)

5. Altay (*tū*)
6. Teleüt (*tū*)
7. Tölös (*tū*)

Bu şivelerin iyice araştırılmamış olması ve birbirlerinin te'siri altında bulunmaları tasnifi güçleştirmektedir.

Bu şive gurubunda sonda (ve başta) — sadâsız, ortada — sadâli ünsüzler bulunur; Karagas, bu bakımdan, VI. guruba daha yakındır.

IV (D). ŞİMÂLİ GARBİ GURUBU

(Ramstedt: «Garp»)

Bu gurupta değişiklik yalnız kapanma yolu ile meydana gelen art-damak ve dudak ünsüzleri sâhasındadır (bk. II.).

Buraya dâhil şiveler şunlardır:

1. Kırgız (Kara-Kırgız; *tō < tağ*)
2. Kazak (Kazak-Kırgız; *tau < tağ*)
3. Kara-Kalpık (Kazak ağzı; *tau < tağ*)
4. Nogay (Şimâli Kafkasya ve Kırım)
5. Kumık
6. Karaçay
7. Balkar
8. Karaim (şark Kar.—Kırım, garp Kar.—Lehistan ve Litvanya)
9. Volga türkleri (Tatar, Mişer)
10. Başkirt

11. Koman (Peçenek, Polovets)
12. Kıpçak (Houtsma, TAG; Ebû Hayyân)

Bu guruba bir de şu şiveler dâhildir.

Samoyloviç'e göre

1. Oyrat
2. Teleüt

Ligeti'ye göre

3. Tobol
4. Kurdak
5. Tura
6. Özbek A

V (É). CENÛB-İ ŞARK GURUBU

(Ramstedt: «Şark»)

Bu grupta umûmiyetle seslerin aslî durumu muhâfaza edilir; art-damak ve dudak seslerindeki değişiklik ancak 2. ve 3. hece hudûtlarında ve sözlerde görülür.

Buraya dâhil şiveler şunlardır.

1. Turki (şarkî Türkistan)
2. Tarañçı (yeni Uygur)
3. Özbek B (Hive tatarları)
4. Sart (Buhârâ ve Hive şehirleri ahâlisi; aslında iranlı olup, farsça da konuşurlar).
5. Çağatay

VI (F). CENÛB-İ GARBÎ GURUBU

(Ramstedt: «cenûp»)

Başlıca husûsiyetleri: *ol.* < *bol.*, *dağlı* < *tağlığ*; sadâsız *k*, *k*, *p*, *t*, *ç* sesleri — aslî kısa ünlülerden sonra, 1. ve 2. hece hudûtlarında muhâfaza edilir; aslî uzun ünlülerden sonra, aynı durumda ve sözlerde sadâhlaşır (bu durum kısmen sonda da vârittir).

Bu guruba dâhil şiveler şunlardır.

1. Türkmen (Hazer denizinin şarkı ve cenûbu)
2. Azerbaycan (Kafkasya ve İran)

3. Osmanlı (Anadolu, Balkanlar, Kırım 'ın cenûbu
4. Gagauz (Rumanya)

VII (G). ORTA VEYA TÜRKMEN-KIPÇAK GURUBU

(Samoyloviç'e göre)

Tomsk vilâyeti şiveleri

1. Çolım
2. Abın
3. Çernevo

21

BASKAKOV, N. A.

К вопросу о классификации тюркских языков (Извест. Akad. Nauk SSSR, otd. Literaturı i yazıkı, 1952, XI, 2, s. 121—134).

Türk şivelerinin tasnifi tecrübelerinde, türk şiveleri arasına, kısmen ayrı şive guruplarının eski devirlerle olan alâkasına işâret etmek ve kısmen de mevcût dil mâlzemesini bu guruplara bağlamak maksadı ile, yazı dili mâlzemesini yerleştirmek temâyülü umûmiyetle mevcûttur. Fakat bunlarda esâs gâye bugünkü şivelerin tasnifi olup, tarihî devirlere âit mâlzeme daha çok izah mâhiyetini taşımaktadır. Baskakov'un bu tecrübesi ise, bu çerçeveyi aşmakta ve şimdiye kadar bilinen bütün türk dil mâlzemesini bir tasnife tâbî tutmak gâyesini gütmektedir. Daha önceki tecrübelerde de olduğu gibi, burada da dilin tarihî inkişâfı ve bunun ayrı merhalelerine âit husûsiyetler ile bugünkü şivelerin dar mânada şive husûsiyetini teşkil eden husûslar, aralarında hiç bir fark gözetilmeksizin, aynı sıraya konulmuş bulunmaktadır.

Müellif türk dil mâlzemesi şöyle tasnif etmektedir.

A.

TÜRK DİLLERİNİN GARBİ HUN DALI

Bu dalın, bilhassa bunu şarkî Hun dalından ayıran, başlıca husûsiyetleri şunlardır: ses bilgisi sâhasında — a. eski *z*, *d* ve *t* sesleri yerine *r* veya *y* seslerinin bulunması (msl. *adoğ*, *azağ*, *atağ* v.b. yerine *ura*, *aycğ* v.b.), b. sadâlı ve sadâsız sesler arasındaki büyük fark derecesi (*b — p*, *k — g* *s — z*, *d — t*), c. birbirinden farklı ünsüzlerin

(*h, v, h v.b.*) mevcudu; gramer bünyesinde — *a.* mürekkep cümle teşekkülünün daha çok inkişâf etmiş olması ve aralarında diğer dillerden de geçenler olmak üzere, bir çok bağlama edâtlarının mevcûdiyeti, *b.* isim ve fiil şekillerinde kısaltma-birleşmelere daha az tesâdüf edilmesi; söz hazinesinde — mevcût farklar, arap ve İran dillerinden geçme bir çok ve moğulcadan nisbeten az kelime bulunması.

Bu dala dâhil diller şu guruplara ayrılmaktadır: I. Bulgar, II. Oğuz, III. Kıpçak ve IV. Karluk gurupları.

I. BULGAR GURUBU

Eski dillerden Bulgar ve Hazar dilleri ile bugünkü Çuvaş dilini içine alan Bulgar gurubu, Volga havzasının en eski ahalisi Bulgarlar (VI.—XIV asırlar) ile tarih bakımından bir az daha sonra gelen Tuna-Bulgarları ile Hazarlar gibi, doğrudan-doğruya garbî Hunların teşekkülüne dâhil kavimlerin muhitinde vücut bulmuş olup, bunların halefleri olan Çuvaşların dilinde eski bünyesini muhafaza etmektedir.

Bu guruba dâhil dilleri ve bunlar arasında çuvaşçayı diğer guruplarınkinden ayıran husûsiyetler şunlardır: ses bilgisi sâhasında — *a.* üçü geniş ve altısı dar ünlüden teşekkül eden ayrı bir ünlü sisteminin mevcûdiyeti, *b.* kelime başında, diğer dillerdeki bâzı ünsüzlerin yerine, diftong ve diftonga benzer birleşmelerin geçmesi (msl. *ert-* yerine *yert-* «götürmek», *egev* yerine *yekev* «eğe», *iz* yerine *yër* «iz», *ot* yerine *vut* «âteş», *orın* yerine *ıran* «yer» v.b.), *c.* *r*-leşme, yâni diğer dillerde biri yerine diğeri geçen *s/z ~ t/d ~ y* ünsüzleri yerine *r* sesinin geçmesi (msl. kelime sonunda *z/s ~ r*: *ağız*|| *avız* yerine *câvar* «ağız», *buz* yerine *par* «buz» *kız* yerine *hër*, *küz* yerine *kër* «güz» v.b., kelime ortasında *adaç*, *azok*, *ayçak* v.b. yerine *ura* v.b.), *d.* *l*-leşme, yâni diğer dillerdeki *ş ~ s* yerine *l* sesinin geçmesi (msl. *kış* ~ *kıs* yerine *hël* «kış», *tüş* ~ *tüs* yerine *tëlëk* «düş», *işik* ~ *esik* yerine *alak* «kapı» v.b.); gramer bünyesinde — diğer guruplarınkinden mühim nisbette ayrılan farklı şekil ve cümle husûsiyetlerinin bulunması; söz hazinesinde — *a.* diğer türk dillerinde bulunmayıp, yalnız bu gurupta bulunan mühim bir kelime tabakasının mevcûdiyeti (msl. *camsa* «burun», *curam*, *kacün* «arka», *arum* «kadın», *catma* «tava», *kurka* «kepçe» *cëcë* «ayak», *tulü* «buğday», *mâyâr* «ceviz, fındık», v.b.), *b.* islav ve fin-ogur menşe'li mühim bir kelime tabakasının bulunması.

II. OĞUZ GURUBU

Oğuz gurubunun husûsiyetleri: ses bilgisi sâhasında — *a.*

diğer dillerde (msl. Kıpçak ve Karluk) altı ile dokuz arasında değişen ünlü yerine, kâide hâlinde, sekiz kısa ünlünün mevcûdiyeti, *b.* eklerde dar-dudak ünlülerinin bulunması (msl. *yarık* yerine *yarak* «aydınlık, şüle»), *c.* *beg* «bey» ve *dağ* «dağ» gibi kelimelerde sondaki *g, ğ* seslerinin muhafazası ve bâzı eklerde bu seslerin düşmesi (msl. *kelgen* yerine *gelen*, *alğan* yerine *alan* v.b.), *d.* kelime başında *k* ve *t* seslerinin sadallaşması (msl. *kör-* yerine *gör-*, *til* yerine *dil*), *e.* *ol-* «olmak» (*bol-*, *pol-*, *pul-* yerine) kökünde baştaki *b/p* sesinin düşmesi, *f.* bâzı kelimelerde dar ünlüler önünde ve sonunda *y* sesinin düşmesi (msl. *yır* yerine *ir* «şarkı», *iyt* yerine *it* «köpek, it» v.b.); gramer bünyesinde — *a.* isim tasrifinde ilgi ve yükleme hallerine işâret eden eklerin tam şekilleri (*-niñ/-niñ* ve *-nı/-ni*) yanında, bunların bir de ses bakımından kısaltılmış şekillerinin (*-ın/-in*, *-iñ/-iñ* ve *-i*) bulunması, *b.* verme hâline işâret eden ekin, ünsüz önünde, ses bakımından kısaltılmış şekli (msl. *adama* v.b.), *c.* birinci şahıs cemi ekinin ses bakımından kısaltılmış şeklinin bulunması (msl. *berermiz* yerine *bereris* «veririz» v.b.), *d.* dilek sıgasında, *-ğü/-gü* yerine, *-ası/-esi* ekinin kullanılması (msl. *kelgü* yerine *kelesi* «gelesi»), *e.* gereklik sıgasının *-malı/-meli* şekli, *f.* kıpçakçadaki isim-fiil şekli *-ğan/-gen* yerine *-miş/-miş* şeklinin kullanılması; söz hazinesinde — diğer guruplarından farklı bâzı köklerin mevcûdiyeti; msl.

Oğuz	Kıpçak
<i>ilgeri</i>	<i>burun</i> «önce»
<i>kurt</i>	<i>böri</i> «kurt»
<i>el</i>	<i>kol</i> «el»
<i>alın</i>	<i>mañlay</i> «alın»

Oğuz gurubu üç bölüme ayrılmaktadır: 1. Oğuz-Türkmen, 2. Oğuz-Bulgar ve 3. Oğuz-Selçuk.

1. Oğuz-Türkmen bölümü

Oğuz-Türkmen bölümü, tarih bakımından, Oğuz dillerinin daha eski bir devirdeki birliğine âit olup, buraya Mahmud Kâşgarî'de tesbit edilen Oğuz dili ile bugünkü Türkmen ve şimalî Kafkasya'daki Truhmen dilleri dâhildir ve daha sonraki bir kavmi birlik olan Oğuz-Selçuk bölümüne mukabil, şu husûsiyetleri taşımaktadır; ses bilgisi sâhasında — *a.* Oğuz-Selçuk bölümündeki *diş* eti sesleri *s-z* seslerine mukabil, türkmencenin bâzı şivelerinde diş arası *s-z* seslerinin mevcûdiyeti (msl. Trk. *söz* yerine Trkm. *söz* «söz» v.b.), *b.* kelime başında patlayıcı *b* sesinin muhafazası ve sızıcılışması — türkçede *v* sesini geç-

mektedir (msl. *ver-* yerine *ber-* «vermek»), *c.* aslî uzun ünlülerin mevcûdiyeti; bu, bu bölümün daha eski olduğuna ve şark türk dilleri ile olan ilgisine delâlet eder (aynî aslî uzunluklar için krş. msl. Yakut; türkçede bu aslî uzunluklar artık mevcûd değildir); gramer bünyesinde — *a.* mâzî için, Oğuz-Selçuk bölümüne dâhil türkçedeki *-dık/ -dik* ve *-miş/-miş* yerine, isim-fiil *-an/-en* (< *-ğan/-gen*) şeklinin kullanılması, *b.* gelecek zaman sıgasında, türkçedeki *-ecek/-ecek* yerine, *-a*'nın düşmesi ile, *-cak/-cek* şeklinin bulunması (msl. Trk. *verecek* yerine Trkm. *bercek*), *c.* ünlüye biten fiillerin *-p* zarf-fiil şekillerinde *y.* sesinin kaybolması (msl. Trk. *okuyup* ve *vermeyip* yerine Trkm. *oku-p* ve *ber-me-p*) v.b.

2. Oğuz-Bulgar bölümü

Oğuz-Bulgar bölümüne bir taraftan eski dillerden — Peçenek ve Uz (Tork, Berendi, Kovuy v.b.) ve bugünkülerden — Gagauz dili dâhildir. Esâsında Oğuzlar ile müşterek bir dile sâhip bulunan ve bugünkü Gagauzların kavmî bünyesine de karışmış olan Peçenek ve Uz kavimleri, Bulgar ve sonra Kıpçak muhitine girince, önce Bulgar ve daha sonraki devirlerde Kıpçak dili husûsiyetlerini benimsemişler; fakat aynı zamanda Oğuz lugat hazinesi ile gramer bünyesini muhâfaza etmişlerdir.

Mahmud Kâşgarî'nin de işâret etmiş olduğu gibi, Bulgar husûsiyetleri yalnız peçenekçeye girmekle kalmamış, aynı zamanda bugünkü türk dillerinin bünyesinde de muhâfaza edilmiştir; bu bilhassa ön ünlüler önündeki ünsüzlerin incelmesi husûsiyetini taşıyan Karaim ve Gagauz dillerinde görülmekte ve çuvaşçanın da bir husûsiyetini teşkil etmektedir ki, bu Bulgar unsurun bulunduğu delâlet eder. Ön ünlüler önündeki ünsüzlerin incelmeye kanunu Karaim ve Gagauz dillerinde bir de bu seslerden sonra gelen ön ünlülerin şekil değiştirmesine ve bunların mukabilleri olan art ünlülere inkılâbını intac ettirmiştir (msl. *eve* yerine *ev'a* «eve», *kesme* yerine *kes'm'a* «kesme» v.b.).

3. Oğuz-Selçuk bölümü

Oğuz-Selçuk dilleri, tarih bakımından, diğer iki bölüme nisbetle daha sonraki bir birliği temsil etmektedir. Bu bölüme eskilerden Selçuk dili ve eski Osmanlı ile bugünkülerden türkçe dâhildir.

Bu bölümün husûsiyetleri yukarıda Oğuz Türkmen bölümündeki tekabülde gösterilmiştir.

III. KIPÇAK GURUBU

Kıpçak gurubu şu bölümleri ihtiva eder : Kıpçak-Bulgar, Kıpçak-Oğuz veya Uz-Kıpçak (Polovets) ve Kıpçak-Nogay.

Kıpçak gurubuna dâhil dillerin başlıca husûsiyetleri: ses bilgisi sâhasında — a. sekiz—dokuz ünlü mevcut olup, bunlar arasında dar ünlülerin (*ı, i, u, ü*) henüz tamamiyle teşekkül etmemiş bir durumda bulunması, b. ünlü ve ünsüz birleşmelerinin daha eski şekilleri olan *oğ, eg, öğ* v.b. yerine *av, iy, üy* birleşmelerinin tekabülü (msl. *tag* yerine *tav* «dağ», *teg-* yerine *tiy-* «değmek», *ögren-* yerine *üyren-* «öğrenmek» v.b.) ve bir de bâzı şekil ve lûgat husûsiyetleri (bk. Oğuz ve Karluk husûsiyetleri arasında gösterilen karşılaştırmalar).

1. Kıpçak-Bulgar bölümü

Kıpçak-Bulgar bölümüne orta-çağın Altın-Ordu edebî dilinin garp şekli ile bugünkü iki türk dili (Tatar ve Başkırt) dâhildir. Tatar ve Başkırt dilleri, menşe'leri itibarı ile, Kıpçak ve Bulgar kavmi dillerinin karşılıklı te'sirleri altında vücûde gelmiş olup, Kıpçak-Bulgar bölümünün başlıca şu müşterek husûsiyetlerini taşımaktadır: ses bilgisi sâhasında — a. bu bölüme dâhil dillere has dokuz ünlüden ibâret ünlü sistemi Bulgar gurubundakine (msl. Çuvaş) yakın olup, bu sonuncudan ancak köklerde, rusçadaki *e (ə)* sesine tekabül eden sesin yerine *ə* bulunması ve tamâmiyle teşekkül etmemiş olan *i'* ve *i'*, *o'* ve *ö'* ünlülerinin Tatar ve Başkırt dillerindeki telâffuzlarının bir az farklı olması (buradaki *o'* ve *ö'* ünlülerinin telâffuzu çuvaşçadaki dudak ünlüleri olan *ă* ve *ě* seslerine çok yakındır).

Ünsüzler sisteminde Kıpçak-Bulgar bölümü, çuvaşçadan bilhassa bâzı ünsüzlerin incelmış şekillerinin bulunması ile ayrılır (*p, p'*; *b, b'*; *m, m'*; *d, d'* v.b.), *s'* (bunun yerine *y, j* veya *c* sesleri geçer) ve *v* (Kıpçak-Bulgar dillerinde bu ses ancak son devirlerde ve yabancı kelimelerde kullanılmağa başlanmıştır) seslerinin bulunması.

2. Kıpçak-Oğuz (Uz-Polovets) bölümü

Kıpçak-Oğuz bölümüne eskilerden — Polovets ve bugünkülerden — Karaim, Kumuk v.b. dâhil olup, başlıca husûsiyetleri şunlardır: ses bilgisi sâhasında — a. Kıpçak-Nogay bölümündeki *s* yerine *ş* (msl. *tas* yerine *taş* «taş») ve *ş* yerine *ç* (msl. *kaş-* yerine *kaç-* «kaçmak» bulunması (bâzı Polovets şive ve ağızları ile karaimcada Kıpçak-Nogay husûsiyetleri de mevcuttur); b. kelime başında diğer bölümlerdeki *j/c* yerine *y* bulunur (msl. *jol/col* yerine *yol* «yol»).

3. Kıpçak-Nogay bölümü

Kıpçak dillerinin yalnız bugünkü Nogay, Kara-Kalpak ve Kazak dillerini ihtiva eden bu bölümün vücüt bulması, yukarıda da işâret edildiği gibi, Altın-Ordu devletinin dağılma devrine tesâdüf etmekte ve diğer dillerin inkişâfı ile ilgili bulunmaktadır.

Kıpçak-Nogay bölümü, tarih bakımından daha eski olan Kıpçak-Bulgar ve Kıpçak-Oğuz bölümlerinden şu husûsiyetler ile ayrılmaktadır: *a.* ç ve ş sesleri yerine ş ve s seslerinin geçmesi (msl. *kaç-* yerine *kaş-* «kaçmak», *kış* yerine *kış* «kış» v.b.); *b.* bâzı durumlarda ve birlikte buldukları ünsüzlerin te'siri altında, *m/b/p* ve *n/d/t* seslerinin değişik kullanılması.

IV. KARLUK GURUBU

Karluk gurubu türk dillerinin şark ve garp dalları arasında orta bir durumda bulunmaktadır. Nisbeten son devreye (X.—XI. asırlar) âit olan bu dil birliği, Kara-Hanlılar devrinde bir taraftan garbî ve şarkî türk dilleri ile diğer taraftan orta Asya İnan dillerinin karşılıklı te'sirleri neticesinde vücüt bulmuştur.

Karluk gurubu, Karluk-Uygur ve Karluk-Harzem olmak üzere, iki bölümden ibârettir.

Bu gurubun husûsiyetleri: ses bilgisi sahasında — *a.* gerek ayrı dillerde ve gerek bunların şivelerinde, ünlü sayısının altı—dokuz arasından (bâzan daha fazla) değişmesi, *b.* *k* ünsüzünün muhtelif incelmeye dereceleri; *c.* *p*, *t*, *k* ünsüzlerinin sadahlaşmaması; *d.* *g* sesinin muhâfazası veya kelime sonlarında *k* olması (msl. *sarığ* veya *sarı* yerine *sarığ/sarık* «sarı», *tirik* «diri», *ölük* «ölü» v.b.); grammer bünyesinde — *a.* *-gan/-gen* isim-fiil şeklinin yaygın olması (Oğuz dillerinde bunun yerine ya kısaltılmış şekli olan *-an/-en* veya *-dik/-dik* şekilleri kullanılır), *b.* *-mak/-mek* yerine, *-ğul/-gü* isim şekillerinin kullanılması, *c.* ilgi hâlinde *-niñ/nîñ* ekinin tam şekli ile kullanılması ve ünsüzlere göre, değişik şekillerin bulunmaması ve çıkma hâlinde *-din* şekli, *d.* toplama sayı sıfatlarında *-egü(si)* (Oğuz *-ile(si)* ve Kıpçak *-av(i)*, *-ev(i)* yerine) şeklinin kullanılması (msl. Oğuz. *ikkile(si)* ve Kıpçak *ekü(i)* yerine *ikegü(si)* «ikisi, her ikisi»), *e.* hareket isminde *-unç/inç* (msl. *kor-kuñç*); *f.* üçüncü şahıs zamiri için *ol* yerine *u(l)*.

Tarihî bakımdan muhtelif devirlere âit bir kaç dili ihtivâ eden Karluk gurubu, yukarıda da işâret edilmiş olduğu gibi, birbirinden farklı husûsiyetleri hâvî iki bölüme ayrılmaktadır.

1. Karluk-Uygur bölümü

Karluk-Uygur dil bölümü, X.—XI. asırlarda teşekkül eden ve tarihte Kara-Hanlılar devleti ismi ile tanınan kavim ve halklar topluluğuna âit olup, başlıca iki dilden teşekkül etmektedir. Bunlardan biri — Uygur, Türgeş, Yağma ve Karluk kavimlerini içine alan Kara-Hanlılar devletinin edebî dilidir. İran kavimlerinin dilleri ile karşılaşmada gâlip çıkan bu dil, bu karşılıklı te'sirler altında, aynı zamanda mühim miktarda, önce arap ve sonra Sâ mânî devletinin İran edebî dillerinden olmak üzere, iran-arap lûgat hazinesini benimsemiştir. Kara-Hanlıların dil âbidelerinden, biri Balasagunlu Yusuf Has Hâcib'in *Kutadgu Bilig*'i ve diğeri Mahmud Kâşgari'nin *Divan lugati't-türk*'ü olmak üzere, iki büyük eser mevcuttur.

Bu bölüme dâhil ikinci dil ise, daha sonraki bir devrin edebî dili olup, XII.—XIV. asırlara, yâni Moğul istilâsından sonraki bir devreye âit bulunmaktadır. Bu dil esâsında Kara-Hanlılar (Uygur) dilinin an'ane ve husûsiyetlerini muhâfaza etmiş olmakla berâber, ayrı edebî eserlerin yazılmış olduğu muhit ve mahallerin husûsiyetlerini almış ve bundan dolayı, daha sonraki eski Özbek dilinde görüldüğü gibi, umûmî kaidelerin dışına çıkmıştır.

Bu dilde yazılmış edebî eserler şunlardır: Nâsireddin Rabgûzî, *Kıssasü'l-enbiyâ* (XIV. asır), Edib Ahmed Yügnekî, *Atebetü'l-Hakayık* (XI.—XII. asır). Bu edebî dilin unsurlarını, Uygur kâtipleri elinden çıkan Altın-Ordu yarlıklarında da görmekteyiz.

Karluk-Uygur bölümü husûsiyetleri şunlardır: *a.* $y > z$ veya *d* tekabülünün mevcûdiyeti (msl. diğ er dillerdeki *iygi* yerine *ezkü ~ edkü* «iyi», *aygır* yerine *azgir ~ adgir* v.b.), *b.* *-u*, *-yu* zarf-fiil şeklinin bulunması (msl. *otlayu*), *c.* *-inça*, *-ginça* zarf-fiil şekli, *d.* *-ğusı* isim-fiil ve *-ğuluk/-gülük* hareket isim şekilleri ve *e.* ilâve *n* sesinin bulunması (ms. *içinde* v.b.) ile gramer bünyesinde ve esas söz hazinesindeki husûsiyetler.

2. Karluk-Harzem bölümü

Karluk-Harzem bölümüne, tarih bakımından, daha sonraki devire âit yazı ve konuşma dilleri dâhildir. Bunların en eskisi XII. asra âit olan Hoca Ahmed Yesevî'nin *Divan-ı Hikmet*'inin dili olup, Oğuz ve Kıpçak husûsiyetlerini taşıyan bir konuşma dilinden meydana gelmiştir. Yesevî ve aynı zamanda onun halefi-tilmizlerinin (msl. Harzemli Süleyman Bakırgânî, Hakîm Ata), yaşayan Oğuz-Kıpçak şiveleri ile Kara-Hanlılar edebî dili üzerine kurulan dili, orta çağ Kara-

Hanlılar-Harzem dili olarak da isimlendirilebilirdi. Bu dil, bilindiği gibi, daha sonra, artık Moğul istilâsını müteâkip, tarih bakımından, daha yakın bir devirde meydana gelen ve aynı bölüme dâhil iki dilin esâsını teşkil etmiştir: biri—Cuci ulusunun şarkî kısmının, yâni Harzem'in edebî dili (en büyük âbidesi — şâir Harezmi'nin 1353'te kaleme aldığı *Muhabbet-nâme*'dir), diğeri — Çağatay ulusunun edebî eski-Özbek dili. Bu sonuncusu, yâni eski Özbek edebiyatının parlak devri, Timurlular devrinin sonlarına doğru, eski Özbek dilini yaratan dâhî şâir Ali Şîr Nevâî (1441—1501)'nin faâliyet ve icat devrine rastlar ve Zahîreddin Muhammed Babur (1483—1530; *Babur-nâme*), Muhammed Sâlih (ölm. 1535; *Sıbanî-nâme*) v.b. eserlerini bu dilde yazmışlardır. Bu dil, Timurlular devletinin dağılması ile ortaya çıkan Buhârâ, Hive ve Hokand hanlıklarının da edebî dili olmuştur.

Böylece Karluk-Harzem bölümüne şu diller dâhil bulunmaktadır: *a.* orta çağ dillerinden—Kara-Hanlılar-Harzem (Hoca Ahmed Yesevî'nin eserleri ile tilmizleri Hakîm Ata v.b. dili), Harzem edebî dili üzerine teessüs eden Altun-Ordu dili ve en yüksek şeklini Timurlular devrinde bulan eski Özbek dili, *b.* bugünkü dillerden —Uygur (muhtelif şiveleri ile birlikte) ve Özbek (bütün şiveleri ile) dilleri. Bunlardan ilki — Uygur dili, Karluk-Uygur bölümünün bâzı husûsiyetlerini ihtiva ettiği gibi, ikincisi — Özbek dili, yalnız Karluk-Harzem bölümünün husûsiyetlerini hâvîdir.

Bu bölümü Karluk-Uygur bölümünden ayıran başhca husûsiyetler şunlardır: *a.* $z > y$ (msl. *azğır* ~ *adğır* yerine *ayğır* «aygır»), *b.* $i - i >$ orta *i*, *c.* yükleme hâli ekinin tam şekli (msl. *kızın* yerine *kızını* «kızını») ve ilâve *n* sesinin bulunmaması (msl. *içinde* yerine *içide* «içinde»); orta-çağ dilleri hâric), *d.* ön-damak âhenginin kaybolması ve ünlülerde dudak âhenginin zayıf te'siri, *e.* bâzı dillerde husûsî ünlü uyumu, *f.* isim ve fiil şekillerindeki farklar ve bilhassa Karluk ve Oğuz şekillerinin yan-yana bulunması (msl. fiil isimlerinde. *-ğū/-gū*, *-ğulūğ/-gūlūğ* ile yan-yana *-maç/-mek*, *-maçlıç/-meklik*; isim-fiil şekillerinde *-ğusı*, *-acaç* ve *-ğay* ve *g.* söz hazinesinde görülen husûsiyetler.

B.

TÜRK DİLLERİNİN ŞARKÎ HUN DALI

Şarkî Hun dalına dâhil dil ve halklar, strası ile, şarkî Hun kavmi birliği, şarkî Gök-Türk hakanlığı, eski Uygur devleti ve Kırgız kavmi birliğini teşkil eden türk kavimlerinden tereküp etmiş ve bunlardan,

böylece, biri— Uygur ve diğeri — Kırgız-Kıpçak gurubu olmak üzere, iki kavmi birlik ve bunların dili meydana gelmiştir.

Şarkî Hun dalını garbî Hun dalından ayıran başlıca husûsiyetler şunlardır: ses bilgisi sâhâsına — eski diller (Gök-Türk, Yenisey-Orhun ve eski Uygur) hâric, şark dalına dâhil dillerin çoğunda, -ağ/-eg ses guruplarının birleşmesi neticesinde vücûda gelen uzun ünlülerin bulunması (bu husûsiyet yeni Moğul şivelerinde de mevcuttur), *b*. Türk dilinin garp dalındaki *y* yerine, muhtelif şivelerde *z*, *d*, *t* seslerinin kullanılması (msl. *ayağ* yerine *adağ/azağ* v.b.; nisbeten yeni olan Kırgız ve Altay dilleri hâric), *c*. sadalı ve sadasız *d—t*, *b—p*, *k—g*, *s—z* ünsüzleri arasındaki farkın zayıf veya hiç bulunmaması; bunların her çifti aynı sesin farklı şekilleri gibi telâkki edilmektedir (ancak bugünkü Altay, Hakas v.b. edebî dillerinde bu sesler birer ayrı kıymet kazanmağa başlamıştır), *d*. garp dalında umûmiyetle kullanılmakta olan *v*, *h* seslerinin şark dalında bulunmaması; *g* *r* *a* *m* *e* *r* bünyesinde — *a*. mürekkep cümle şeklinin daha az inkişâf etmiş olması ve bundan dolayı bağlama edâtlarının azlığı, *b*. isim ve fiil terkiplerinde çok inkişâf etmiş olan şekil birleşmeleri; söz hazinesinde — söz hazinesinde görülen farklar ve bir de, garp dalındaki arap-fars kelimeleri yerine, şark dalında mühim miktarda moğulca kelimelerin bulunması.

Burada ancak şark dalını garp dalından ayıran esas farklara işâret edilmiştir; her iki gurup içinde kendilerine has daha bir çok husûsiyetler mevcuttur.

I. UYGUR GURUBU

Uygur gurubu şark dalına dâhil dillerin çoğunu içine almaktadır. Bu guruba dâhil bütün diller, Uygur kavimlerinin, milâdın ilk asırlarından başlayarak, Hun, Siyanbi, Gök-Türk, Uygur v.b. kavmi birliklerin içinde buldukları ve uzun süren bir devirde teşekkül etmiştir.

Uygur gurubunun bu dalın ikinci gurubu olan Kırgız-Kıpçak gurubundan ayıran umûmî vasıfları şunlardır: *a*. kelime ortasında, *y* yerine, *t ~ d ~ z* seslerinin bulunması (msl. *ayağ* yerine *atağ ~ adağ ~ azağ* «ayak»), *b*. kelime sonunda, *y* yerine, *t ~ s* seslerinin bulunması (msl. *kuş* yerine *kuş* «dökmek» ve *boy*, *boyum* yerine *pos*, *pozum* «kendim»), *c*. kelime sonunda sadalı *ğ* sesinin muhafazası (msl. *tağ* «dağ» v.b.).

Uygur gurubu, bunlardan başka, *g* *r* *a* *m* *e* *r* bünyesi ve kelime hazinesi bakımından da mühim farklar arz etmektedir.

Uygur gurubu, Uygur-Tukyu, Yakut ve Hakas olmak üzere, üç bölüme ayrılmaktadır.

1. Uygur-Tukyu bölümü

Uygur-Tukyu bölümü, tarih bakımından, Uygur gurubunun en eskisini teşkil etmekte ve eski dillerden — Yenisey-Orhun âbidelerinin dili ile eski-Uygur dilini ve bugünkülerden — Tuva ile Karagas dillerini içine almaktadır.

Bu bölümün başlıca husûsiyetleri: ses bilgisi sâhasında — a. kelime ortasında, diğer dillerdeki $t \sim z \sim y$ yerine, d sesinin bulunması (msl. *atah*, *azak*, *ayaq* yerine *adaq* «ayak», *ayırılmaz* yerine *adırılmaz* «ayrılmaz», *iygi* yerine *edgü* «iyi», *kuyruk* ~ *kuzruk* yerine *qudrük* «kuyruk» v.b.), b. kelime sonunda, diğer dillerdeki $s-y$ yerine t (msl. *kuy-* ~ *kus-* yerine *kut-* «dökmek»), c. *lt*, *rt* ünsüzleştirmedeki benzeşmemelik (msl. *kördi* yerine *körti* «gördü», *öldi* yerine *älti* «öldü» v.b.), d. ünlülerde dudak âhenginin bulunmaması, e. kelime sonunda sadâlı $ğ$, g seslerinin muhafazası (msl. *tağ* «dağ», *beg* «bey» v.b.), f. gelecek zaman için, *-ar/-er* yerine daha çok *-ur/-ür* ve *-ir/-ir* şekillerinin kullanılması, g. n sesinin mevcûdiyeti. Bu bölüme dâhil dillerde söz hazinesinin eskiliği ve mühim miktarda çin ve sanskritçe kelimelerin bulunması da bir husûsiyet teşkil eder. Bu bölümün söz hazinesindeki husûsiyetleri göstermek üzere, Orhun âbidelerindeki söz kelimelere işaret edilebilir: *sabım* «sözüm», *budun* «halk», *süle-* «harb etmek», *süsi* «askeri», *neñ* «nesne, hiç», *ıduq* «mukaddes», *balık* «şeyir» ve yardımcı edatlardan *ermiş*, *erinç* v.b.

2. Yakut bölümü

Yakut bölümünde yalnız Yakut dili bulunmaktadır. Yakutlar, diğer türk kavim ve dillerinden, çok dilli kavimler, bilhassa Tunguz ve eski Asya kavimleri ile tecrit edilmiştir.

Bugünkü Yakut dili, Uygur dili ile müşterek bazı husûsiyetlere sâhip olmakla berâber, Uygur gurubundan şu noktalarda ayrılmaktadır: a. kelime ortasında, $y \sim d \sim z$ yerine, t sesinin bulunması (msl. *ayaq* ~ *adaq* ~ *azaq* yerine *ataq* «ayak»), b. kelime başında, $y \sim j \sim c \sim ç$ yerine, s sesinin bulunması (msl. *yıl* ~ *jıl* ~ *cıl* ~ *d'il*, *çıl* yerine *sıl* «yıl», *yol* ~ *jol* ~ *col* ~ *çol* yerine *suol* «yol»), c. bazı kelimelerde söz başındaki s sesinin kaybolması (msl. *segiz* yerine *ağıs* «sekiz», *sen* yerine *en* «sen»), d. kelime ortasında s (< $ş$ < $ç$) sesinin h olması (msl. *bısaq* = *bışaq*, *pışaq* yerine *bıhaq* «bıçak»), e. diğer türk dillerinde bulunmayan ve *ia*, *ie*, *uo* üö şeklinde yükselen diftongların mevcûdiyeti. Bunlardan başka Yakut dili gramer bünyesi ve bilhassa şekil bilgisi ile söz hazinesinde de bir çok husûsiyetlere mâlik bulunmaktadır.

3. Hakas bölümü

Hakas bölümü iki kısımdan ibâret olup, birinci kısma—Hakas dili (iki şive gurubunu içine almaktadır: 1. ısıldayan—Sagay ve Beltir şiveleri, 2. cızıldayan—Kaç, Koybal, Kızıl ve Şor şiveleri; Şor dilinin Uras şivesi, Sarı-Üygur şivesi, bugünkü Hakas diline dâhil olmayan Kamas ve Küerik ağızları), ikinci kısma—Şor dilinin Kondom şivesi, Altay dilinin şimâl şiveleri (Çernevo veya Yiş-Kiji (Tuba) şivesi, Kumandı (Kubandı) şivesi, Lebed veya Kuu-Kiji (Çalkanduu, Şalkanduu şivesi) dâhildir.

Bu bölümün husûsiyetleri: *a.* kelime ortasında, diğer dillerdeki $y \sim d \sim t$ sesleri yerine, *z* sesinin bulunması (msl. *ayak*, *adağ*, *atağ*, yerine *azağ* «ayak» v.b.; Kondom şivesi ile Altay dilinin şimâl şiveleri hâric), *b.* kelime sonunda, diğer dillerdeki *y* yerine, *s—z* seslerinin bulunması (msl. *kiy-* yerine *kes-* «giymek» v.b.; Kondom şivesi ile Altay dilinin şimâl şiveleri hâric), *c.* kelime başında, diğer dillerdeki $y \sim j \sim c \sim d' \sim s$ sesleri yerine, *ç* ve $n \sim n'$ seslerinin bulunması (msl. *yıl*, *jil*, *cıl*, *d'il*, *sıl* yerine *cıl* «yıl» ve *yağmur* ~ *yamğır* yerine *nağmur* || *n'amur* || *nağbur* || *nanmur* «yağmur v.b.»), *d.* kelime ortasında $m || b \sim n$ seslerinin karışık kullanılması (msl. *keme* yerine *kebe* «gemi», *temir* yerine *tebir* «demir» v.b.), *e.* *pilgeçi* || *pileeçi* «bilen, bilici» tipinde isim-fiillerin mevcûdiyeti ve diğer ses ve şekil husûsiyetleri ile söz hazinesinde görülen farklar.

II. KIRGIZ-KIPÇAK GURUBU

Türk dillerinin müstakil bir gurubunu teşkil eden Kırgız-Kıpçak gurubu bugün, Kırgız ve Altay olmak üzere, iki yaşayan dil ile temsil edilmektedir.

Bu gurubun başlıca husûsiyetleri şunlardır: *a.* tam teşekkül etmiş olan sekiz normal ve sonradan vücûda gelen altı—sekiz uzun ünlü, *b.* ünlülerde dudak uyumunun daha çok inkişâf etmiş olması, *c.* sadalı ve sadasız ünsüzlerin şivelerce zayıf ayırt edilmesi, *d.* Kıpçak-Nogay gurubundaki $ç—s$ sesleri yerine, $ç—ş$ seslerinin bulunması (msl. *kaç-* yerine *kaş-* «kaçmak» ve *bas* yerine *baş* «baş»), *e.* kelime başında umûmiyetle sadasız ünsüzlerin bulunması (bilhassa Altay dilinde), *f.* ünlüler arasında bulunan ünsüzlerin sadalaşması (bilhassa Altay dilinde; bir çok şivelerinde müşâhede edilmekle berâber, bu husûsiyet Kırgız dili için umûmî değildir), *g.* eski türk dilleri ile müşterek bir çok gramer şekillerinin mevcûdiyeti, *h.* şahıs eklerini kısaltma temâyülü (birinci ve

ikinci şahıslarda iyelik ekleri ile, şekil bakımından, birleşmiş olduğu hâlde, mânaca ayırt edilmektedir) v.b.

Kırgız-Kıpçak gurubuna giren diller, türkçenin şark dalına dâhil bulduklarından, garp dalına dâhil dillerden büyük miktarda moğul ve daha az miktarda (Altay diline nisbetle, Kırgız dilinde daha fazla) arap-fars kelimelerinin bulunması ile de ayırt edilmektedir.

Böylece türk dilleri, tarih bakımından ve dil husûsiyetlerine göre, şöyle bir tasnife tâbî tutulabilir:

A.

TÜRK DİLLERİNİN GARBÎ HUN DALI

I. BULGAR GURUBU

a. Eskilerden

1. Bulgar
2. Hazar

b. Bugünkülerden

3. Çuvaş

II. OĞUZ GURUBU

1. Oğuz - Türkmen bölümü

a. Eskilerden

1. Oğuz (X.—XI. asırlar; Mahmud Kâşgarî)

b. Bugünkülerden

2. Türkmen
3. Truğmen

2. Oğuz - Bulgar bölümü

a. Eskilerden

1. Peçenek
2. Uz

b. Bugünkülerden

3. Gagauz

3. Oğuz - Selçuk bölümü

a. Eskilerden

1. Selçuk

2. Eski Osmanlı
- b. Bugünkülerden
 3. Âzerî
 4. Türk (Osmanlı)

III. KIPÇAK GURUBU

1. Kıpçak-Bulgar bölümü
 - a. Eskilerden
 1. Altın-Ordu (garbi)
 - b. Bugünkülerden
 2. Tatar (Kasım, Mişer v.b.)
 3. Başkırt
2. Kıpçak-Oğuz (Uz-Polovets) bölümü
 - a. Eskilerden
 1. Polovets (Moğul devrinden önce ve sonra = Kıpçak, Kuman)
 - b. Bugünkülerden
 2. Karaim
 3. Kumuk
3. Kıpçak-Nogay bölümü
 - Bugünkülerden
 1. Nogay
 2. Kara-Kalpak
 3. Kazak

IV. KARLUK GURUBU

1. Karluk-Uygur bölümü
 - Eskilerden
 1. Kara-Hanlılar devleti türk dili
(*Divan lugati't-türk, Kutadgu Bilig*)
 2. Kara-Hanlılar devrinden sonraki türk dili
(*Hibetü'l-hakayık, Kısasu'l-enbiya*)

2. Karluk-Harzem bölümü

a. Eskilerden

1. Karluk-Harzem
(Ahmed Yesevî, *Divan-ı Hikmet* v.b.)
2. Altın-Ordu (şarkî; *Muhabbet-nâme* v.b.)
3. Eski Özbek

b. Bugünkülerden

4. Özbek (Kıpçak şiveleri hâric)
5. Uygur (yeni, bütün şiveleri ve bunlar arasında Salar ve Hoton)

B.

TÜRK DİLLERİNİN ŞARKİ HUN DALI

I. UYGUR GURUBU

1. Uygur-Tukyu bölümü

a. Eskilerden

1. Orhun âbidelerinin eski Oğuz dili
(=Tukyu)
2. Eski Uygur

b. Bugünkülerden

3. Tuva (=Urenhay, Soyot, Soyon)
4. Karagas (Tofa)

2. Yakut bölümü

Bugünkülerden

Yakut (Dolgan ile birlikte)

3. Hakas bölümü

Bugünkülerden

1. Hakas (bütün şiveleri)
2. Kamas
3. Küerik
4. Şor

5. Altay dilinin şimâl şiveleri
(Tuba, Şalkanduu, Kumandı)
6. Sarı Uygur

II. KIRGIZ-KIPÇAK GURUBU

Bugünkülerden

1. Kırgız
2. Altay (Altay, Teleüt,
Telengit şiveleri)

III.

TÜRK ŞİVELERİNİ TASNİF TECRÜBELERİNDEN ÇIKAN NETİCELER

1. Tasnifin esâsını teşkil eden ses husûsiyetleri.

Yukarıda neşir tarihlerine göre sıralanmış olan mevcûd tasnif tecrübeleri gözden geçirilirse, bunların büyük bir kısmının şive tasnifi olmaktan ziyâde, türk kavimlerini coğrafi esaslara göre sıralama tecrübelerinden ibâret olduğu görülür. Türk şiveleri arasındaki esâs farkların azlığından dolayı kavimler ile şive hudûtları çok defa birleştiği için, bunlar ancak bir dereceye kadar şive tasnifi gibi telâkki edilebilir; fakat asıl gâye-bakımından, şive tasnifi olmaktan uzaktır. Berezin zamanında şive tetkiklerinin henüz başlangıç devrinde bulunduğu düşünülürse, asıl tasnif tecrübesi Radloff ile başlamıştır denilebilir. Korş'un tasnifi buna yeni bir görüş tarzı ilâve etmiş ve Samoyloviç ise, bu iki esâsı birleştirmek, şive gruplarına bunların tarihî mâlzemesini eklemek ve grupları coğrafi-tarihî-kavmî isimler ile adlandırmak suretiyle, daha vâzih ve kullanışlı bir şekil vermiştir. Bogoroditskiy ile Räsänen bu esâsları bir az daha genişletmiş ve derinleştirmişlerdir. Németh'in işâret etmiş olduğu ses unsuru çok mühimdir; kendisinin bu meseleye ancak dolayısı ile temâs ederek, şivelerin tasnifini bir bütün olarak ele almamış olması te'essüfe şâyândır.

Türk şivelerinin tetkikinde Radloff'un mâlzemesi, bütün kusurlarına rağmen, nasıl hâlâ bir temel teşkil ediyorsa, türk şivelerinin tasnifinde de en mühim esâsları yine bu âlime borçluyuz. Türk şivelerinde görülen başlıca farkları seslerin muhtelif şiveelerde almış olduğu şekiller teşkil ettiği için, şivelerin tasnifinde de, esâs olarak, ses husûsiyetlerinin alınması tabiidir. Radloff'un ses husûsiyetlerini, tasni-

fi olmaktan ziyâde, tavsifi bir şekilde ele almış olması türk dil bilgisinin o zamanki durumu ile ilgilidir. Daha sonraki tasnif tecrübelerinde, şivelerin bir çokları için müşterek olup, şive gurupları arasındaki münâsebetleri göstermek bakımından büyük ehemmiyeti olmayan husûsiyetler yerine, her şive gurubunda ayrı-ayrı inkişâf yolu tâkip etmiş olan bâzı mühim sesler üzerinde durulmak suretiyle, daha umûmî esâslara doğru gidilmiştir.

Şimdiye kadar türk şivelerinin tasnifi tecrübelerinden elde edilen neticeye göre, tasnifin esâsını teşkil eden ses husûsiyetleri, bunların daha yakından belirtilmesi ile, şöyle hulâsa edilebilir:

1. aslî veya inkişâf yolu (msl. $d > z$) ile meydana gelen z sesinin muhâfazası veya r sesine inkilâp etmesi;
2. t ve d sesleri ile d sesinin z ve y şeklinde inkişâfı;
3. tek heceli sözlerin sonundaki $ğ$ sesinin muhâfaza edilmesi veya v (\underline{y}) olması;
4. birden fazla heceli sözlerin sonundaki $ğ$ sesinin muhâfazası veya sadâsızlaşarak k olması yahut düşmesi;
5. tasrif eklerinin başındaki $ğ$ sesinin muhâfazası veya düşmesi;
6. kelime başındaki $y \sim s$ sesleri husûsiyeti.

Buna göre, türk şivelerinin tasnifinde esâs teşkil eden husûsiyetler $z \sim r$, $y \sim s$ ile d (t) ve $ğ$ seslerinin muhtelif şive guruplarında almış olduğu şekillere inhisar etmektedir. *ol-* ve *bol-* söz farkı tasnifin esâsına âit olmayıp, daha çok bir tek şive gurubunun vasfını teşkil eder. *-ğan* ve *-an* ekleri şekil bilgisi sâhasına girmekle berâber, alınan misâlde, ekten ziyâde, $ğ$ sesinin eklerin başındaki durumu ile ilgilidir.

İleride bu esâsların bir az daha genişletilmesi mümkündür. Şivelerin tasnifinde ses husûsiyetlerinden başka, şekil bilgisi sâhasında görülen husûsiyetlerden de istifâde edilebilir. Türk dilinde mevcût eklerin bir kısmı türkçenin tarihî inkişâf seyrinde ayrı merhalelerin malı olmuş, bir kısmı ise, bugünkü şivelerde ve bu şivelerin birer husûsiyetini teşkil edecek mâhiyette, şekil, mâna ve cümledeki kullanılışına göre, kıymetini az-çok değiştirmiştir. Bu bakımdan bâzı eklerin de tasnifte muayyen bir yer alması mümkündür. Bunlara bir de, bir tasnif unsuru olarak, bâzı kelimelerin ayrı şive guruplarında kullanılıp-kullanılmaması ilâve edilebilir.

Türk şivelerinin tasnifi henüz tatmin edici bir hâle gelmemiş olmakla berâber, yukarıdaki tecrübelerden açıkça görüldüğü gibi, git-tikçe vâzıh bir şekil almağa doğru gitmektedir. Bu sâhada daha sarıh bir neticeye ulaşılması ise, daha evvelce de işâret edildiği gibi, şiveler-

rin tasnifinde göz önünde bulundurulması icâp eden esâs meseleler üzerindeki araştırmaların gelişmesine bağlıdır.

2. Şivelerin adlandırılması

Türk şivelerinin tasnifinde karşılaşılan mühim meselelerden birini teşkil eden şivelerin adlandırılması üzerinde ayrıca veya dolayısı ile durulmuş olmakla berâber, henüz sarîh bir netice elde edilememiştir. Yalnız tasnife âit olmayıp, aynı zamanda türklük bilgisinin bütünü de ilgilendiren bu meseleyi ileride de ısrarla tâkip etmek lâzım gelecektir.

Türk şivelerinin bu şiveleri konuşan kavim isimleri ile adlandırılması en tabii bir hal çâresi olabilirdi. Fakat türk kavimlerinin bir kısmı son zamanlara kadar kendi kavmi bünyesini ve dolayısı ile kavmi ismini muhafaza etmiş olduğu hâlde, diğer bir kısmı, bilhassa çok eskiden yerleşik hayat ve medeniyete geçmiş olan kısım, artık kavmi bünyesini ve bununla birlikte kavmi ismini terketmiş bulunmaktadır. Türklerin kavmi teşekkülü henüz ayrı bir tetkik mevzuu olarak ele alınmamış olduğundan, mevcûd kavimler arasındaki münâsebetler ile bunların tarihî devirlerde mensûp buldukları kavmi grupların tesbiti, şimdilik, imkânsızdır. Onun için türk kavimlerinin ve dolayısı ile şivelerinin bir kısmının kavim isimleri ile, bir kısmının da coğrafi mevkilerine göre adlandırılması, ister-istemez, daha bir müddet devam edecektir.

Türk kavim ve şivelerinin adlandırılmasında görülen tuhaflıklardan biri de, aynı kavim ve şive için muhtelif isimlerin kullanılmakta olmasıdır. Bunlar arasında bu kavimlerin kendileri tarafından kullanılan isimler yanında, bunlara komşuları tarafından verilen isimler ile üzerinde veya yakınında yaşadıkları şehir, nehir, dağ v.b. veya idâri taksimatta dâhil buldukları idâri bölgelere göre verilen isimler de mevcuttur. Bunların çok defa gelişi-güzel kullanılması ve bir çok ilmi eserler ile el kitaplarına geçmiş bulunması, işin aslına vâkıf olmayanlar için, bâzan içinden çıkılması güç bir durum yaratmaktadır. Bu vaziyetin birdenbire değiştirilmesine imkân yoktur. Fakat bu meselenin, ayrı bir mevzû olarak ele alınması ve her kes tarafından tereddütsüz kullanılabilcek bir sistemin vücûda getirilmesi zarûridir.

3. Şive grupları

Türk şivelerinin tasnifinde karşılaşılan güçlüklerden biri de mevcûd şivelerin muhtelif gruplar içindeki yerinin açık olarak tâyini me-

selesidir. Bâzi şivelerin şimdiye kadar hiç tetkik edilmemiş olması, bâzılarında ise, mevcûd bilginin kâfi gelmemesi, bunların şu veya bu şive gurubuna idhâlinde tereddüt yaratmaktadır. Kavmî teşekkül ve şive bakımından, komşularının kuvvetli te'siri altında kalmış olan şivelerde de aynı güçlüklerle karşılaşmaktadır. Türk şivelerinin tasnifinde, bilhassa cenûb-i şarkî Sibiryâ ile Türkistan mıntakalarındaki şivelerin guruplandırılmasında görülen karışık durum, bu şiveler hakkındaki mâlûmatın azlığından ileri gelmektedir. Şimdiye kadar ayrı-ayrı şiveler hâlinde guruplarda yer alan bâzi dil zümrelerinin birleştirilmesi de belki mümkün olacaktır; böylelikle bir taraftan tasnif gurupları hafifler, diğer taraftan da şivelerdeki ağızların tesbitine doğru gidilebilir.

Türk şivelerinin tasnifinde görülen vuzûhsuzluğun sebeplerinden birini de asıl şive mefhûmunun henüz sarâhatle tâyin edilmemiş olması ve tasnifte bu mefhûmun dışına çıkılarak, umûmiyetle mevcûd bütün dil mâlzemesinin, ukfî bir şekilde, yan-yana sıralanmış bulunması teşkil etmektedir.

Mevcûd şiveler, muayyen şartlar altında ve dilin her hângi bir devresinde «ana dilden» ayrılarak, dilin umûmî inkişâfı ile birlikte, bir de kendi hudûtları içinde ve husûsî bir inkişâf seyri tâkip etmiş olduklarından, bunların başlıca farklarını teşkil eden ses, ek ve kelime husûsiyetleri o devrenin dil mâlzemesi ile izah edilebilmelidir; başka bir tâbirle, böyle bir devrenin mâlzemesi ile izah edilebilen şiveler bir gurup içinde toplanmalıdır. (Msl. türk şivelerinin tasnifinde esâs unsur olarak kabûl edilen bâzi seslerin farklı inkişâfları için krş. I. 1. tağ, tağ, dağ, tav(u), dâ, tō, tū < tağ; 2. bağ, pağ, bav(u), pav(u) bō, pū < bağ; 3. yağ, yağ, çağ, yav(u), yō, çō, yū < yağ; 4. sağ, sav(u), sâ, sō, sū < sağ; 5. yağ-, yav(u)-, cav(u)-, yā-, cā-, çā- < yağ-. II. 1. tağlığ, tağlığ, tağlık, tav(u)lı, tav(u)dū, tōlū < tağlığ; 2. bağlığ, bağlık, bav(u)lu, bav(u)lı, pav(u)lū, bōlū < bağlığ; 3. yağlığ, yağlık, yağlı, yālı yūlū < yağlığ. III. 1. tos- (< toz-), toy-, doy-, tuy- < tod-; 2. tıs- (< tız-) tıy-, tî- < tıd-; 3. aşkır, akşır, ayğır < adğır v.b. v.b.). Bugünkü türk şivelerinde görülen farklar böylece bu seslerin henüz asıl şekillerini muhafaza eden bir devreye götürülebilmektedir. Bunları kendinde birleştiren devre, umûmî olarak, «eski türkçe» tâbiri ile adlandırılabilirse de, bu tâbir ancak her hangi bir devreye nisbetle bir kıymet ifade etmekte, fakât muhtelif devreler bahis mevzuu olunca, sarâhatini kaybetmektedir. Bugünkü duruma nisbetle «eski» olan bir devrenin, türk dilinin tarihî inkişâfı bakımından da «eski» olması icâp etmez. İstanbul'da toplanmış olan ikinci dil kurultayında (1934), türk şivelerinin menşe' ve guruplandırılmasına dâir yapmış olduğum bir

tebligde, bu devrenin adlandırılmasına temasla, bunun, «eski türkçe» mâlzemesinin en mühim kısmını teşkil eden Uygur metinlerine nisbet ile, «Uygur devri» tâbiri ile karşılanmasını teklif etmişim. Türk dilinin tarihî inkişâfı ve bunun muhtelif devreleri tesbit edilerek, muayyen bir ıstılah sistemi vücûde getirilinceye kadar, bu tâbirin yahut bununla ifâde edilmek istenilen mefhûmu içine alan diğer bir tâbirin kullanılması, karışıklıkları önlemek bakımından, faydalı olacaktır.

4. Yakut ve Çuvaş lehceleri

Türk dili âilesi içinde bulunmakla berâber, diğer şivelerinkine nisbetle daha farklı husûsiyetler gösteren ve bu husûsiyetlerin bir kısmı, diğer şivelerde olduğu gibi, türkçenin mevcûd eski mâlzemesi ile izah edilemeyen iki lehce (şive tâbiri ile kastedilen mefhûmu karıştırmamak için, şive yerine, bunların lehce tâbiri ile karşılanması daha münâsip olacaktır) mevcûttur: Yakut ve Çuvaş lehceleri. Bu iki lehce diğer şivelerle aynı hizada mütalea edilmeyip, bunlara tasnif cedvelinde husûsî bir yer ayrılması daha doğru olacaktır. Bu lehcelerde müşâhede edilen ve diğer şivelerinkinden farklı olan husûsiyetler türk dilinin «daha eski» bir devrinde mevcûd unsurların farklı inkişâfı ile izah edilmelidir. Buna göre, bugünkü şive husûsiyetlerini kendinde birleştiren «eski» bir devirden başka, Yakut ve Çuvaş lehceleri ile diğer şivelerin «eski» devrini birleştiren «daha eski» bir devrenin kabûl edilmesi lâzımdır. Bugün için daha çok nazarı olan bu devreyi aydınlatacak mâlzemeye sâhip bulunmamakla berâber, zamanla böyle bir mâlzemenin, daha eski devirlerden kalan metinlerin bulunması veya mukayese yolu ile te'sis edilmesi suretiyle, elde edilebileceğini ümit etmemek için de bir sebep yoktur. Türk şivelerinin tasnifinde, mevcûd şive guruplarını yerleştirirken, bunların yalnız ufkî değil, aynı zamanda âmûdî sıralarını da düşünmek doğru olacaktır.

5. Tarihî şiveler ve yazı dili mâlzemesi

Türk şivelerinin tasnifinde mevzuun esâsına muhâlif olan cihetlerden biri de, bugünkü şiveler üzerinde durulurken, türk dilinin tarihî inkişâfı meselesinin göz önünde tutulmayarak, dilin muhtelif inkişâf merhalelerine âit olan mâlzemenin doğrudan-doğruya bugünkü şive gurupları içinde mutâlea edilmek istenilmesidir. Bir dilin umûmî bünyesine ve dolayısı ile onun bütün şübelerine şâmil bir gelişmesi olduğu gibi, yalnız ayrı şube hudutları içinde kalan husûsî bir gelişmesi de

vardır. Bunlardan dilin bünyesine âit olanları—dilin inkişâf merhalelerini ve şübelerine âit olanları ise—şive guruplarını çerçevelerler.

Türklerin kavmi bünyesi, ictimâî teşekkül tarzı, siyâsî ve kültür tarihinin seyri, zaman-zaman ve yer-yer vukua gelen kaynaşmalara rağmen, muhtelif şivelerin meydana gelmesine ve muayyen şartlar altında bunların içindeki husûsî gelişmelere müsâit bir zemin hazırlamıştır. Tarihin en eski devirlerinden beri türk kavimlerinin kendi dar muhitleri içinde de, birbirinden az-çok farklı, şiveler vücûda gelmiş olduğu tasavvur edilebilir. Şive husûsiyetlerini tebârüz ettirmek bakımından bugünkü ihtiyaçları tamâmen karşılamamakia berâber, XI. asır ortalarında türk kavim ve şiveleri hakkında Mahmûd Kâşgarî'nin vermiş olduğu mâlûmat mühimdir ve bu meselenin incelenmesinde yardım edecek mâhiyettedir. Daha sonraki devirlerde kaleme alınmış buna benzer diğer eserlerden de bu husûsta istifâde etmek mümkündür. Eski devirlere âit dil mâlzemesinin tetkikinde şivelere işaret olabilecek husûsiyetler üzerinde daha dikkatli durulması ile, bu meselenin aydınlatılması için bâzı esâsların elde edilmesi de mümkündür.

Şive ve şive guruplarının tarihî inkişâfını tâkip husûsunda istifâde edilebilmekle berâber, yalnız şive mahsûlü olarak bakılmaması lâzım gelen mâlzemenin en mühim kısmını, bilhassa tarihî devirler için, yazı dili mahsûlü teşkil etmektedir. Her yazı dilinin başlangıçta muayyen bir şiveye dayandığı kabûl edilebilir. Türk yazı dilinin daha sonraki inkişâf merhalelerinde de muhtelif şivelerin büyük te'siri olmuştur. Fakat yazı dili, hiç bir devirde, yalnız o devrenin veya bir tek şive ve şive gurubunun dar hudûtları içinde kalmamıştır. Yazı dilini, umûmî te'sirleri ne kadar kuvvetli olursa-olsun, muhtelif kültür çevreleri ile hudûtlandırmak da mümkün değildir. Yazı dili muayyen şartlar altında meydana gelmiş olmakla berâber, kendi inkişâf seyrinde bir çok şive guruplarını, bir çok kültür dâirelerini içine almış ve bunları bir bütün hâlinde, birbirine bağlamıştır. Bu durum karşısında yazı dili mâlzemesinin şivelere ve hattâ şive guruplarından yalnız bir tânesine âit telâkki edilmesine, tabii, imkân yoktur. Yazı diline, kavimler, kültür dâireleri, devirler ve şiveler üstünde, türk milletinin kültür faâliyetinin tarih seyri içinde vücûda getirmiş olduğu bir varlık olarak bakılması ve bir bütün olarak ele alınması icap eder. Türk yazı dilinin inkişâf merhalelerini tâyin ederken, dilin iç bünyesinde vücûda gelen husûsiyetler esâs olmak üzere, türk fikir hayatının seyri ve dolayısı ile bunun dile mal etmiş olduğu kıymetlerin de göz önünde bulundurulması lâzımdır.

Türk şiveleri ile yazı dillerinin tasnifinde birbirinden farklı esâslar

bahis mevzuu olduğundan, bilhassa bugünkü araştırma ve tecrübe devrinde, bunların ayrı-ayrı meseleler hâlinde ele alınması ve her birinin kendi çerçevesi içinde incelenmesi faydalı olacaktır. İleride, bu sâhadaki tetkiklerin gelişmesi ile, şivelerin tarihî devirlere doğru götürülmesi husûsunda yazı dili mahsûllerinin bir kısmından istifâde edilebileceği tabî'dir.

Ayrı şive ve şive guruplarına âit husûsiyetleri daha eski devirlere doğru tâkip husûsunda türk dil bilgisi oldukça müsâit bir durumda bulunmaktadır. Şive husûsiyetlerinin mühim bir kısmı, hiç değilse esâs temâyüller bakımından, yazı dili mâlzemesine bağlanabilmekte ve bu durumda bulunmayan şiveler için de bir asırdan beri toplanmakta olan şive mâlzemesi, bir dereceye kadar, bu vazifeyi görecektir ehemmiyettedir.

6. Şive gurupları ve adlandırılması

Şive guruplarının sayısı ve bunların adlandırılması, tasnif sâhasında elde edilen tecrübelerin artması ile mütenâsip olarak, bir tekâmül seyri tâkip etmiştir. Bu tekâmül tâbirinden artık bir neticeye varılmış olduğu mânası anlaşılmalıdır. Bu tâbirler ancak ortaya atılmış birer teklif olup, bunlar üzerinde, bu mesele ile yakından ilgili olanlar arasında bile, henüz bir anlaşma husûle gelememiştir. Onun için bilhassa gurupların adlandırılması için kullanılan tâbirlerin, toplu hâlde, göz önünde bulundurulması faydalı olacaktır.

Türk şiveleri hakkındaki bilgilerin artması nisbetinde, tasniflerdeki gurup sayıları da tedricî bir artış göstermektedir; msl. iki (biri—2 bölüm; bk. 1, 2), üç (bk. 4, 5, 7, 12), dört (bk. 8, 10, 11), dört (biri—2 bölüm; bk. 13), beş (bk. 9), altı (biri—3 bölüm; bk. 17), altı (ve eski diller; bk. 19), yedi (biri—3 bölüm; bk. 20), yedi (Çuvaş hâric, biri—2 bölüm; bk. 18).

Şive guruplarını adlandırmak için kullanılmış olan tâbirler çok kalabalık bir yekûn teşkil etmektedir. Bunların başlıcaları, guruplar hâlinde, şunlardır.

A. Coğrafi cihetlere göre

1. Şimâl (bk. 1, 2, 7, 10, 12, 13, 14)
2. Cenûp (bk. 1, 2, 8, 10, 11, 14, 18)
3. Şark (bk. 7, 8, 10, 11, 12, 13, 14)
4. Garp (bk. 7, 8, 9, 11, 12, 13, 14)

5. Şimâl-i şarkî (bk. 17, 18, 20)
6. Şimâl-i garbî (bk. 17, 20)
7. Cenûb-i şarkî (bk. 17, 20)
8. Cenûb-i garbî (bk. 17, 18, 20)
9. Orta (bk. 10)
10. Merkez (bk. 10)

B. Coğrâfî isimlere göre

1. Abakan (bk. 18)
2. Altay (bk. 18)
3. Kıpçak (bk. 7)
4. Orta Asya (bk. 8, 9, 11, 16, 18)
5. Pontus (bk. 9)
6. Sibiryâ (bk. 9, 19)
7. Garbî Sibiryâ (bk. 16, 18)
8. Orta Sibiryâ (bk. 16, 18)
9. Türkistan (bk. 7)
10. Volga (bk. 9)
11. Volga-Ural (bk. 16, 18)

C. Kavmî isimlere göre

1. Bulgar (bk. 17)
2. Çagatay (bk. 7, 17)
3. Çuvaş (bk. 4, 14, 16, 19, 20)
4. Hakas (bk. 18)
5. Kıpçak (bk. 7, 17, 19)
6. Kıpçak-Türkmen (bk. 17)
7. Tatar (bk. 7)
8. Asıl tatar (bk. 1, 2)
9. Cenûp tatarları (bk. 1, 2)
10. Mogul-tatar (bk. 1, 2)
11. Saf tatar (bk. 1, 2)
12. Şimâl tatarları (bk. 1, 2)
13. Türk-Tatar (bk. 1, 2)
14. Türk (bk. 1, 2, 4, 7, 18)
15. Asıl türkler (bk. 5)
16. Karışık türkler (bk. 5)

17. Türkçe konuşan, fakat türk aslından olmayan kavimler (bk. 5)
18. Türkmen (bk. 17)
19. Kıpçak-Türkmen (bk. 17)
20. Uygur (bk. 17)
21. Uz (bk. 19)
22. Yakut (bk. 4, 14, 16, 19, 20)

D. Dil husûsiyetlerine göre

1. *d*-Gurubu (bk. 17)
2. *r*-Gurubu (bk. 17)
3. *s*-Gurubu (bk. 15)
4. *y*-Gurubu (bk. 15)
5. *ol*-Gurubu (bk. 17)
6. *tav*-Gurubu (bk. 17)
7. *tağlı*-Gurubu (bk. 17)
8. *tağlık*-Gurubu (bk. 17)
9. Karışık (bk. 12, 13)
10. Orta (bk. 17, 20)
11. Turki (bk. 19)

E. Tâbirlerin karışık kullanılmasına göre

1. Cenûb-i garbî (türk) (bk. 18)
2. Cenûp tatarları (türkler) (bk. 1, 2)
3. Şimâl tatarları (Asıl tatarlar) (bk. 1, 2)
4. Orta (Türkmen-Kıpçak) (bk. 20)
5. Çağatay, Şark (Türkistan) (bk. 7)
6. Tatar, Şimâl (Kıpçak) (bk. 7)
7. Türk, Garp (bk. 7)
8. Hakas (Abakan) (bk. 18)
9. *r*-Gurubu (Bulgar) (bk. 17)
10. *d*-Gurubu (Uygur, Şimâl-i şarkî) (bk. 17)
11. *ol*-Gurubu (Türkmen, Cenûb-i garbî) (bk. 17)
12. *tav*-Gurubu (Kıpçak, Şimâl-i garbî) (bk. 17)
13. *tağlık*-Gurubu (Çağatay, Cenbûb-i şarkî) (bk. 17)
14. *tağlı*-Gurubu (Kıpçak-Türkmen, Orta) (bk. 17)

Yukarıdaki tâbirlerin ifâde ettikleri mânâ ve kullanılış tarzları

hakkında bir fikir edinmek için, dil husûsiyeti bakımından aynı grup içinde bulunması lâzım gelen şivelerin muhtelif tasniflerdeki yerleri ile bunların dâhil bulunduğu gurupların isimlerini gözden geçirmek kâfidir. Msl. şivelerin oldukça mühim bir kısmını toparlayan *tav* (*tō*, *tū*) < *tag* husûsiyeti alınır, şöyle bir manzara ile karşılaşılır.

1. Şimâl Tatarları (Asıl Tatarlar) (bk. 1, 2)
2. Türk (bk. 4)
3. a. Asıl türkler, b. Karışık türkler, c. Türkçe konuşan, fakat türk aslından olmayan kavimler (her üç gurupta dağınık) (bk. 5)
4. a. Çağatay veya Şark gurubu (Türkistan), b. Tatar veya Şimâl gurubu (Kıpçak) (iki gurupta dağınık) (bk. 7)
5. a. Şark şiveleri, b. Garp şiveleri (iki gurupta dağınık) (bk. 8)
6. a. Sibiryâ türkleri, b. Orta Asya türkleri, c. Volga türkleri, d. Pontus türkleri (her dört grup içinde dağınık) (bk. 9)
7. a. Orta veya Merkez gurubu, b. Şark gurubu (iki gurupta dağınık) (bk. 10)
8. Şark gurubu (bk. 12)
9. Şimâl gurubu (bk. 13)
10. *tav*-Gurubu (Kıpçak, şimâl-i garbî) (bk. 17)
11. a. Altay gurubu, b. Garbî Sibiryâ gurubu, c. Volga-Ural gurubu, d. Orta Asya gurubu (her dört gurupta dağınık) (bk. 18)
12. a. Kıpçık dilleri, b. Sibiryâ dilleri (her iki gurupta dağınık) (bk. 19)
13. a. Şimâl-i şarkî gurubu, b. Şimâl-i garbî gurubu (her iki gurupta dağınık) (bk. 20)

IV.

TÜRK ŞİVELERİ TASNİFİNİN BUGÜNKÜ DURUMU

Yukarıda verilen izahattan da anlaşılacağı gibi, türk dili bilgisi ve umumiyetle türklük bilgisinin bugünkü durumunda, her bakımdan tam bir tasnif vücûda getirmek mümkün değildir. Fakat mevcût mâlzemeyi yeniden gözden geçirerek, tasnifi daha vâzih ve daha kullanışlı bir hâle getirmek yollarını aramak faydalı olacaktır.

1. Tasnifin esâsını teşkil eden dil husûsiyetleri ve şive gurupları

Türk dilinin lehce ve şiveleri, vaktiyle J. Németh'in de işaret etmiş olduğu gibi, kelime başındaki $y \sim s$ - husûsiyetine göre, bir tarafta Yakut ve Çuvaş lehceleri ile diğer tarafta bütün diğer şiveler olmak üzere, iki büyük kısma ayrılmaktadır. Şivelerin tasnifinde kabûl edilmiş olan umûmî esaslardan $z \sim r$ ve $z (<d) \sim r$ husûsiyetine göre de Çuvaş lehcesi hem Yakut lehcesinden hem de diğer şivelere farklı bir durumda bulunmaktadır; buna bir de bu lehceyi diğer lehce ve şivelere ayıran $\xi \sim l$ husûsiyetini eklemek mümkündür. Türk dilinin bütünü göz önünde tutan bütün tasniflerde (bk. msl. Bogoroditskiy, 18) Çuvaş lehcesinin türk dili içinde ayrı bir gurup teşkil etmesi icap ettiği neticesine varılmış olduğundan, bu husûsun münakaşası artık bahis mevzuu değildir.

Yakut lehcesi de, $y \sim s$ - husûsiyetinden başka, $d \sim t$ husûsiyeti ile, diğer lehce ve şivelere farklı ayrı bir gurup teşkil eder. Bu lehcenin Samoyleviç'te d -gurubu (Uygur, Şimâl-i şarkî)'nin t -bölümüne tek başına ve Bogoroditskiy'de, Karagas ve Tuva şiveleri ile birlikte, şimâl-i şarkî gurubuna idhâl edilmiş olması yanlıştır.

Bu iki lehce üzerinde durulurken, bilhassa şu noktaların göz önünde bulundurulması lâzımdır. Çuvaş lehcesindeki $z (<d) \sim r$ husûsiyeti nisbeten son devirlere âit bir durum olarak kabûl edilse bile, bu inkişâfa rehberlik etmiş olan $z \sim r$ husûsiyeti ile $\xi \sim l$ ve $y \sim s$ münasebetleri ve Yakut lehcesindeki $y \sim s$ ile $t \sim d$ husûsiyetleri, diğer türk şivelerinin bugünkü durumları ile ilgili olmadığı gibi, bu şivelerin ircâ edilebildikleri «eski» devrenin mâlzemesi ile de izah edilememektedir. Onun için, yukarıda da işaret edildiği gibi, bu farklı inkişâfın sebeplerini kendinde bulunduran «daha eski» bir devrenin kabûlü zarûridir ve bundan dolayı bu lehcelerin tasnifte, diğer şive guruplarının ufki sırasına konulmayıp, tarihî inkişâfı belirtmek üzere, amûdî bir sıraya yerleştirilmesi doğru olacaktır.

Diğer şivelere gelince, bunları ilk önce şivelerin tasnifinde esâs olarak kabûl edilen seslerden d sesinin inkişâf şekillerine göre ayırmak icap eder. Buna göre, bir tarafta— d sesinin muhâfaza edilmesi ve diğer tarafta—bunun z sesine inkilâp etmesi husûsiyetleri ile, kendiliğinden iki gurup meydana çıkmaktadır.

Geri kalan bütün şiveler, $d > y$ bakımından, y kısmına dâhil bulduklarından, bunların tasnifinde bu husûsiyetin dışında, başka bir esâs bulmak lâzım gelmektedir; bu da g sesinin muhtelif durumlarda şive-

lerde arzettiği inkişâf şekillerinde bulunmaktadır. Bu suretle tek heceli kelimelerin sonunda $\acute{g} > v(y)$ husûsiyetine göre, ayrı bir gurup ve birden fazla heceli sözlerin sonundaki \acute{g} sesinin, sedasızlaşarak, k sesine inkilâp etmesi hususiyetine göre de, başka bir gurup ayrılabilir.

Yukarıdaki şive gurupları böylece tanzim edildikten sonra, geride daha iki şive gurubu kalmaktadır. Bu gurupların ikisi de tek heceli sözlerin sonundaki \acute{g} sesinin muhâfaza edilmesi ve birden fazla heceli sözlerin sonundaki \acute{g} sesinin düşmesi husûsunda birleşmekte, fakât tasrif eklerinin başındaki \acute{g} sesinin durumu bakımından, birbirinden ayrılmaktadır. Tasrif eklerinin başındaki \acute{g} sesini düşüren şive gurubu aynı zamanda kelime başındaki t -sesini sadâhlaştırarak, d -şekline sokmaktadır. Şive guruplarının işâretinde birliği muhafaza etmek bakımından, bu son husûsiyetin de tasnifin esâs unsurları arasına alınması faydalı olur.

Bu husûsiyetlere göre, türk lehce ve şive gurupları ve husûsiyetleri şu şekilde sıralanabilir.

A. Türk lehce gurupları

- I. r -Gurubu ($r \sim z, l \sim \acute{s}, \acute{s} \sim y$ -)
- II: t -Gurubu ($t \sim d, s \sim y$ -)

B. Türk şive gurupları

- I d -Gurubu ($ada k, tağ, tağlığ, kalğın$)
- II. z -Gurubu ($aza k, tağ, tağlığ, kalğan$)
- III. tav -Gurubu ($aya k, tav, tavlı, kalğan$)
- IV. $tağlı$ -Gurubu ($aya k, tağ, tağlı, kalğan$)
- V. $tağlık$ -Gurubu ($aya k, tağ, tağlık, kalğan$)
- VI. $dağlı$ -Gurubu ($aya k, doğ, dağlı, kalğan$)

2. Şive guruplarının adlandırılması

Tasnif tecrübelerinden de görüldüğü gibi, lehce ve şive guruplarını asıl maksada uygun bir şekilde adlandırmak için münâsip tâbirler bulmak cidden güçtür. Şimdiye kadar bilhassa bu noktada amelî bir neticeye henüz yaklaşılmamış olduğu yukarıdaki karşılaştırmada (bk. III, 5) açık olarak görülmektedir. Bu karışıklık bilhassa şivelerin tasnifinde henüz kat'ileşmemiş bulunan ve bir çoklarının, şahsî temâyülere göre, farklı anlaşılması mümkün olan tâbirlerin kullanılmasından ileri gelmektedir.

Türk şivelerinin tasnifi ile doğrudan-doğruya ilgili olanlar ve türk dili sâhasında çalışanlar için, şive guruplarının dil husûsiyetlerine göre adlandırılması mühimdir. Her gurup için tasnifte esâs olan bir ses veya bu sesin durumuna işâret eden bir kelimenin zikri maksadı anlatmağa kâfi gelmektedir. Türk dil bilgisi ile doğrudan-doğruya ilgili olmayıp, dolayısı ile bu meseleye temâs eden ilim şübeleri mensupları ile daha geniş okuyucu kitlesi için, bu gurupların daha umûmî bir isimle işâretlenmesi, tabii, daha faydalı olacaktır. Böyle bir işâretin umûmî olması ve fazla ince teferruata girmemesi, fakat aynı zamanda maksada uygun bulunması icap eder.

Son devirlerde türklerin kavmî, kültür ve siyâsî bünyesindeki inkişâf seyri, bu guruplara kavmî teşekküllerine göre bir isim vermeği zorlaştırmaktadır. Şimdiye kadar en çok tatbik edilen, şive guruplarını coğrafi tâbirlerle adlandırmak usûlü de pek muvaffak olmuş bir usûl sayılamaz; bu maksatla cihet isimlerinin kullanılması ile de bir taraftan çıkış noktasının tesbitinde görüş birliğinin te'min edilememesi ve diğer taraftan birden fazla şive gurubu için aynı tâbiri kullanma zarûreti karşısında karışıklığı önlemek mümkün olmamıştır. Bütün gurupları coğrafi isimlerle adlandırmakta da aynı mahzurlar mevcuttur.

Şimdiye kadar yapılmış olan tecrübeler dâhilinde kalmak üzere, şive gurupları, dil husûsiyetini gösteren işâretler yanında, bir de 1. kavmî, 2. coğrafi, 3. cihet isimleri ile adlandırılabilir. Bu guruplardan ikisi — eskiden beri kavmî isimleri ile tanınan Çuvaş ve Yakut guruplarıdır. III. ve IV. guruplara dâhil şiveleri konuşan kavimlerin menşe durumu açık olarak belli olmadığından, bunların kavmî isimlerle adlandırılması, sarahat bakımından, bir fayda te'min etmez; bunların buldukları mıntakalara göre isimlendirilmesi, şimdilik, daha iyi olur. VI. gurup için münâsip bir isim bulmak güçtür. Tom ismi aslında coğrafi bir isim olmakla beraber, aynı zamanda idârî bir bölgenin adıdır. Buna rağmen, diğer guruplara uymak ve coğrafi isim mânâsına gelmek üzere, şimdilik bu ismin kullanılmasında büyük bir mahzûr yoktur. Zâten bu şive gurubu daha çok dilcileri ilgilendiren küçük bir zümreden ibârettir. Türk kavimlerinin büyük kısımlarını içine alan ve türk dilinde gerek şive ve gerek yazı dili mâlzemesi bakımından mühim olan diğer üç gurup (V., VII. ve VIII.) kavmî ve coğrafi isimlerin kâfi gelmeyeceği bir durum arzeder. Bunların türk muhitinde çok yaygın tâbirleri olan cihet isimleri ile adlandırılmasının maksada daha uygun düşeceği kanaatindeyim. Bu şekil aynı zamanda türk yazı dili tasnifi için de en umûmîleşmiş bir keyfiyettir.

Buna göre, mevcûd lehce ve şive guruplarını şöyle sıralayabiliriz.

A. Türk lehce gurupları

- I. *r*-Gurubu (Çuvaş)
- II. *t*-Grubu (Yakut)

B. Türk şive gurupları

- I. *d*-Gurubu (Sayan)
- II. *z*-Gurubu (Abakan)
- III. *tao*-Gurubu (Şimâl)
- IV. *tağlı*-Gurubu (Tom)
- V. *tağlık*-Gurubu (Şark)
- VI. *dağlı*-Gurubu (Cenûp)

Bu kısaltılmış isimler, konuşma dilinde, umûmî ifâdede—*türkçesi*, şive gurupları için—*gurubu* ve lehce ve şiveler kastedildiği vakit — *lehçesi*, *şiveleri* tâbirleri ile genişleyecektir.

Şive guruplarını tarihî devirler ile bağlama ve bunu tasnifte belirtme meselesine gelince, bunun bugünkü türk şivelerinin tasnifinde zarûfî bir mecbûriyet olmadığı ve türk dil bilgisinin bugünkü durumunda bunun sarîh olarak belirtilmesine imkân bulunmadığı kanaatindeyim. Şimdiye kadar yapılan tecrübeler bunun çok yanlış neticelere götürebileceğine açık bir misâl teşkil eder. (Msl. Çuvaş lehçesi için, bunun menşei olarak düşünülen Bulgar tâbiri bir dereceye kadar bir işâret sayılabilir; fakat bu da Bulgar tâbirinden kastedilen mânânın müphemliğinden dolayıdır. Bulgar isminin kavmî veya siyâsî bir isim olup-olmadığı henüz bir münakaşa mevzuudur. *t*-, *d*-, *z*- ve *y*-guruplarını içine alan bir gurup ile Uygur tâbiri arasında bir münâsebet tasavvur etmek, cidden, güçtür. Kıpçak isminin tarihî bakımdan doğru olabileceği düşünülse bile, bu tâbirin ifâde ettiği kavim ve sâha ile bu gurubun mümessillerini birleştirmenin ne kadar güç olduğu âşikârdır. Türkmen tâbiri bugün bir şive ile bir siyâsî teşekkülün ismi olduğundan, bunun daha geniş bir mefhûm için kullanılması, sarâhatten ziyâde, bir çok karışıklıklara sebebiyet verebilir). Bu mesele, şivelerin tasnifinden ziyâde, türk dilinin tarihî inkişâf merhalelerinin tesbiti ile ilgilidir.

3. Şive guruplarının tasnif cedveli

Türk şivelerinin tasnifi hakkında verilen izahat, şema hâlinde, şöyle hulâsa edilebilir.

